

શ્રી.

હૌરેસ બેલકૃત

અર્થશાસ્ત્રના નિયમો-

તું

ભાષાન્તર.

(રાજકુમાર કલેજના વિદ્યાર્થીઓ માટે).

સુખર્ષ:

એન્ડ્ર્યુકેરાન સોસાયટીના છાપખાનામાં છાપ્યું.

૧૮૮૮.

૩૩૧૪

શ્રી.

હોરિસ બેલકૃત

અર્થશાસ્ત્રના નિયમો-

રૂં

ભાષાન્તર.

(રાજકુમાર કલિંગના વિદ્યાર્થીઓ માંટે).

મુદ્રક:

એન્ડ્રુકેશન સોસાયટીના છાપખાનામાં છાપું.

૧૮૮૮.

આ લઘુ પુસ્તકનું ભાષાન્તર રાજકોટની
રાજકુમાર કલેજના પ્રિન્સિપાલ સહિબ મેહેર-
બાન ચેસ્ટર મેકનોટનની આજ્ઞાથી કરવામાં
આવ્યું છે.

ભાષાન્તરકર્તા.

ગયા પાનામાં લખ્યા પ્રમાણે આ તરફથી મારી સૂચનાથી માથે લેવામાં આવ્યો હતો. આ કામ રાં માણેકલાલ જગજીવનદાસ સુરતી અને મનસુખરામ પ્રાણજીવન પટેલ, જે બે રાજકુમાર કોલેજના શ્રુતા અને પ્રતિષ્ઠિત આસિસ્ટન્ટ માસ્ટરો છે તેમણે કાઢ્યું છે. એ કામ માથે લેવાનું મૂળ કારણ મારી કોલેજમાં લાગતી એક મોટી ખોટ પૂરી પાડવાનું હતું; પરંતુ મને પકડો ભરોસો છે કે ખીજે ઠેકાણે પણ ગુજરાતીના અભ્યાસીઓને એ ઉપયોગી થઈ પડશે. તેમ થાય તો રાં માણેકલાલ તથા મનસુખરામના ઘણા હિલટ ભરેલા અને નિર્લોભ શ્રમને માટે કોલેજના કુંવરોજ નહીં પણ આખો ગુજરાત પ્રાંત ઉપકૃત થશે.

રાજકોટ,
ડિસેમ્બર ૧૮૮૭.

}

C. MACNAGHTEN,
Principal, Rajkumar College.

શ્રી.

યં થ ક તો ની પ્ર સ્તા વ ના.

આ લઘુ ગ્રંથ રચનાની મતલબ એટલીજ છે કે ભરતખંડના વચ્ચા વાંઘાના અને ઉતરતા વર્ગના લોકને અર્થશાસ્ત્રની મુખ્ય મુખ્ય આખોતાનું જ્ઞાન થાય; અને દાખલા દલીલવાળી એવી દિબ્બારતમાં તે વિષે વિવેચન કરવું કે તે વિષય તેમના મનમાં સહજમાં ઉતરે. આ શાસ્ત્રને લગતા મિત્ર અને કોમેન્ટના ગ્રંથોમાં તથા પંડિત જીવનસ કૃત પ્રવેશક પુસ્તકમાં પણ એ વિષયની અંદર કાંતા બહુ ડિંડા ઉતરી વિવેચન કર્યું છે; અથવા એમ કહીએ તો ચાલે કે ભરતખંડની ઘણીયરો વસ્તીને જે રોજની જરૂરની આવે છે તેનાથી કંઈ ડિંચી આવે તો શિખવવાની તે ગ્રંથોની ધારણા છે. દેશી ભાષામાં આ આપડી તરજુમો કરવા લાયક ગણાય તે પરથી એ કામની થઈ પડશે કે નહીં તેની આશા બાંધી રાકાય. કેમકે તરજુમો થશે તો એના વાંચનાર ઘણા થશે.

શ્રી.

અર્થ શાસ્ત્રના નિયમો.

પ્રકરણ ૧ લું.

દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ.

દ્રવ્યની વ્યાખ્યા-જમીન, મેહેનત અને મૂડી-દ્રવ્યનું મૂળ
માત્ર જમીનજ નથી. મેહેનતની વેહેંચણી-મૂડીનું
પ્રયોજન-તેનો ગેરઉપયોગ.

જ્યારે આપણે દોલત વિષે બોલીએ છીએ અથવા દોલતવાન
માણસની વાત કરીએ છીએ ત્યારે આપણા બોલવામાં દરેક જાણુને
સમજ પડેછે. પણ 'દોલત' એ શબ્દનો ખરો અર્થ શો છે તેનો
પૂરેપૂરો વિચાર કરવો એ એટલું અગત્યનું છે કે ઘણાં વર્ષ થયાં
યુરોપના દેશોમાં વિદ્વાનો 'દોલત' ને પોતાનો ખાસ વિષય કરી
તેનો અભ્યાસ કરતા આવ્યાછે. આ અગત્યની બાબતની સમજ
માત્ર વેપારીઓનેજ નહીં પણ સર્વ લોકને પડે એટલા સારૂ એ
વિષયનાં ઘણાં પુસ્તક લખાયાં છે. અને હાલના વખતમાં યુરોપ
ખંડમાં રાજ્યકર્તાઓએ અર્થશાસ્ત્રના નિયમોનો અભ્યાસ કર્યો
નહીં હોય તો તેઓ રાજ્ય કરવાને યોગ્ય ગણાય નહીં.

દ્રવ્ય એ શબ્દનો અર્થ જૂદા જૂદા માણસોને મન જૂદો જૂદો

થાય છે, એ તો આપણને સહજ સમજાય છે. જે કોઈ વસ્તુથી એક માણસ એમ ધારે કે હું તવંગર છું, તેજ વસ્તુને ખીજા કને હોય તો તે એમ ધારે કે હું ગરીબ છું. પણ જો એ શબ્દનો અર્થ આપણે એવો કરીએ કે જે વસ્તુને સાટે ખીજા કોઈપણ ચીજ મળી શકે છે તે વસ્તુ દ્રવ્ય છે, તો તે સમજવાને સધ-
જાને અનુકુળ પડશે.

જમીનનો ભોગવટો, મેહેનતને કામ લગાડવી, નાણાની આપણે તથા નાણાના કે સોના રૂપાના મૂલમાં થતા ફેરફાર, કરવેરાનાં મૂળ ધારણા તથા દેશની વસ્તીનો વધારો કે ઘટારો કરનારાં કારણના વિચારનો તથા ખીજા એવી અનેક બાબતોનો સમાવેશ અર્થશા-
સ્ત્રમાં થાય છે. માણસજાતની દોલતના વિષયની સાથે ઉપલાં બધાં વાનાં અને ખીજા ઘણી ન્હાની બાબતો સંબંધ ધરાવેછે; એટલે એ બધાં એકએકને આધારે રહ્યાં છે. જે વસ્તુને સાટે ખીજા કોઈ પણ ચીજ મળી શકે છે તે વસ્તુ દ્રવ્ય છે એવો દ્રવ્ય શબ્દનો અર્થ આપણે ઉપર કરી ગયા તે પ્રથમથીજ સ્પષ્ટ સમજી રાખવો જોઈએ. ઉપરની વ્યાખ્યામાં બતાવી ગયા તે પ્રકારની વસ્તુને કોઈની કને નહોય તો તે તવંગર કહેવાતો નથી.

ઉપલી વાત સ્પષ્ટ કરવા આપણે એક દાખલો લઈએ: ધારો કે કોઈ માણસપાસે ઘણા ઘઉં છે અને ખીજું કંઈ નથી. હવે જો આ ઘઉં રાખનાર કોઈ ન મળે તો ઘઉંવાળો તવંગર કહેવાય નહીં. એકલા ઘઉંથીજ તે પોતાના દહાડા કાઢી શકતો નથી. કેમકે પેહે-
રવાને કપડાં, રાંધવાને વાસણ, રહેવાને ઘર, ખેતી કરવા બળદ અને ખીજા એવી એવી ચીજોની તેને જરૂર પડેછે. અને એ સર્વ યોગ્યવાને તેણે તેમને સાટે કંઈ આપવું જોઈએ. એજ પ્રમાણે

વળી કોઈ માણસપાસે ઘર ભરી સોનું હોય અને તે એવા દેશમાં રહેતો હોય કે જ્યાં સોનાને સાટે કંઈ ચીજ મળતી ન હોય તો તે તવંગર કહેવાય નહીં. એમ કેટલાક જંગલી દેશમાં અસલ ખનતું અને હાલ અને પણુ છે. અથવા એમ ધારીએ કે કોઈની કને દુકાળની વેળાએ એક હજાર બળદ હોય તો તે પણુ તવંગર નથી. કારણ કે આવા વખતમાં બળદ ખરીદવાનું કોઈને કંઈ કામ હોતું નથી.

પહેલ વેહેલાં તો દ્રવ્ય કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાયછે તેના આપણે વિચાર કરીએ. દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ સારૂ ત્રણ વસ્તુની જરૂર છે, પછી તે ત્રણ વાનાં કોતો પ્રત્યક્ષ હોય અથવા કોઈ ખીજ રૂપમાં હોય. એ ત્રણનાં નામ આ છે: મેહેનત, જમીન, અને મૂડી કે બંડાળ. મેહેનત અને જમીન એ બેના અર્થ આપણે બધા સમજીએ છીએ પણ મૂડી અથવા બંડાળને વિષે લંબાણથી ખુલાસો કરવો જરૂરનો છે. જે દ્રવ્ય ખીજું જાસ્તી દ્રવ્ય પેદા કરવા માટે બચાવીને કોરણે રાખેલું હોય છે તેનું નામ મૂડી. એડવાને આપણી કને જમીન તૈયાર હોય અને કામ કરવાને મજૂરો પણ હોય; પરંતુ એ મજૂર લોકને આપવાને આપણી કને મુસારો કે અનાજ હોય નહીં ત્યાં લગણુ આપણે કામ શરૂ કરી શકતા નથી. મજૂરોને આપવાના કારણસર એ અનાજ અથવા મુસારાનાં નાણું કોઈપણ માણસે બચાવીને નિરાળાં રાખેલાં હોવાં જોઈએ. એનેજ મૂડી કહીએ છીએ. વળી ઓળર, ઢોર, મકાન અને ધંધાની આવડત એ સર્વે એક ખીજ પ્રકારની મૂડી છે. આ બધાં વાનાં કોઈએ બચાવીને સંઘરી રાખેલાં હોયછે કે પ્રાપ્ત કરી રાખેલાં હોય છે. અને એ બધાં સિવાય આપણાથી કંઈ યઈ શકે નહીં;

અથવા જો કંઈથઈ શકે તો તે નહીં જેવું થાય છે. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે હળ, ઢોર ને ખી એ બેકુતની મૂડી છે. એવીજ રીતે સુથારની મૂડીમાં તેનાં એાજર અને ધંધાની આવડત ગણાયછે, તથા કામ-કરી રોજ લાવે ત્યાં લગણુ યુજરાન ચલાવવા સમ્ર પોતે સંજ્ઞા કરી રાખેલું નાણું કે અનાજ તે પણ તેની મૂડીમાં લેખાયછે.

જમીન, મેહેનત અને મૂડી એ ત્રણનો હવે આપણે જૂદો જૂદો વિચાર કરીએ, આમ કરીશું તો એમના તરેહ તરેહના ઉપયોગનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ મનમાં આવશે. પેહેલાં આપણે જમીનની વાત કરીએ. દ્રવ્યની ઉત્પત્તિમાં સૌથી અગત્યની વસ્તુ જમીન છે. માણસ જે જે વસ્તુઓ વાપરેછે તે બધીનું મૂળ જમીન છે. આપણાં પેહેરવાનાં કપડાં, ખાવાનો ખોરાક, બાળવાનાં લાકડાં, દીવા કરવાનું તેલ, અને બધી ઘરમાં વપરાતી ચીજો જમીનમાંથી નિકળેછે. આપરથી એમ જાણશે કે જમીન એજ માત્ર દોલતનું મૂળ સાધન છે; પણ ખરેખર તેમ નથી. આપણે જરા વિચાર કરીશું તો માલમ પડશે કે જમીનમાંથી દોલત ઉત્પન્ન કરવાને જમીનની સાથે વળી મેહેનત અને મૂડીની પણ જરૂર છે. જમીનને એડી તેમાં વાવેતર કરી, પાણી પાછાએ નહીં ત્યાં લગણુ તેમાં ખાલ થતા નથી. એવી વિગેરે કરવા સાર આપણને મજૂરી એટલે મજૂરોની જરૂર છે. તેમજ વળી મજૂરી કરાવી શકીએ એટલે મજૂરોને કામે લગાડી શકીએ તે પેહેલાં આપણી પાસે હળ, ઢોર અને રોજ આવવાને સાર નાણાં, એ પ્રકારની મૂડી હોવી જોઈએ. હવે મેહેનત અથવા મજૂરી એ શબ્દનો સામાન્ય અર્થ લોક શો સમજે છે તેના ખ્યાલ આપણે બાંધી શકીશું. વસ્તુઓને ખસેડી યોગ્ય જગ્યાએ મૂકવી, એવી મેહેનત શબ્દની વ્યાખ્યા આપેલી

છે; ઝમટલે કોઈ વસ્તુને તેની મૂળ જગ્યાએથી લઈ જ્યાં તેનો અપ હોય તે ઠેકાણે ખીજી કોઈ વસ્તુની પાસે મૂકવી એનું નામ મેહેનત છે. જે મેહેનત સફળ હોય છે અથવા ઉપયોગી હોયછે તેને આ જગ્યા લાગુ પડે છે. અયોગ્ય જગ્યાએ વસ્તુએને મૂકવી તે નિષ્ફળ મેહેનત છે; અર્થાત તેમનું કામ જ્યાં નથી તેવે ઠેકાણે તેમને લઈ જઈ રાખવી એ નકામી મેહેનત છે. ઉદાહરણ લઈ એ વાત આપણે સ્પષ્ટ કરીએ. કુવા ખોદવામાં, નેહર કે લોઢાની સડક ખાંધવામાં, જમીન ખેડવામાં અથવા લોકની સ્થિતિ જે કામોથી સુધરે તેવાં કોઈ કામમાં કરાવેલી મેહેનત સફળ ઝમટલે કામની અને દ્રવ્યને ઉત્પન્ન કરનારી છે. બદલો મળે નહીં એવા કામમાં પૈસા ખર્ચી મેહેનત કરવી એ નિર્થક મેહેનત છે. જેમકે મોજ શોખમાં, કિમતિ પોશાક બનાવવામાં અથવા મેહેલો ખાંધવામાં કરાવેલી મેહેનત નિષ્ફળ છે; કારણ કે તેમાંથી દોલત પાછી ઉત્પન્ન થતી નથી. ખીજા પ્રકારની મેહેનત વળી એક એવી છે, જે ઉપયોગી છતાં સ્વતઃ દોલત ઉત્પન્ન કરનારી નથી પણ ખીજાની અપેક્ષા રાખે છે. એને માનસિક મેહેનત કહેછે. કારકુન, નાણાવટી અથવા અમલદારનું કામ આ મેહેનતના દાખલા છે. તેમજ રાજકર્તાનું કામ એ પણ બેશક એજ પ્રકારની મેહેનતમાં આવેછે. તેના કામથી એવી કોઈ વસ્તુ ઉત્પન્ન થતી નથી કે જેને આપણે સ્પર્શીએ, ખરીદીએ, કે વેચીએ; પણ એવા કામ વિના દુનિઆનો વ્યવહાર ચાલી શકે નહીં અને તેટલામટિ તે કામ ઉપયોગી અને જરૂરનું છે.

કામની વેહેમણથી થતા લાભને યૂરોપના લોક ખુબ મોટો ગણેછે. દરેક જણ પોતપોતાને ખાસ ધંધે વળગી રહે તો તેમાંજ લાભ છે. એજ અર્થ માત્ર આનો થાય છે, ઝમટલુંજ નહીં પણ એમાં ખીજો

વિશેષ અર્થ રહેલો છે. તે એ કે દરેક ધંધામાં અને દરેક ચીજ બનાવવામાં પણ કામની વેહેંચણુ બની શકે તેટલી કરવામાં ધણું કરીને લાભ થાયછે; અથવા તેમાંથી અચૂક લાભ થાયછે એમ કહીએ તો તે ખોટું નથી. એ વાત સ્પષ્ટ સમજાવવાને આપણે સોચના દાખા લઈએ. સોય બનાવવામાં જૂદા જૂદા આઠ કે દશ માણસો કામ વળગેછે. એકજણ પોલાદના તારના જોડાએ તેવડા કડકા પોડેછે અને બીજું કંઈ કરતો નથી. બીજો ફક્ત નાકાંજ પોડેછે. ત્રીજો આ નાકાંજે ધસીને સરખાં કરેછે. ચોથો તેની અણી કાઢેછે. આવી રીતે સોય તૈયાર થતાં સુધીની દરેક કારીગરી પ્રત્યેક આદમી કરેછે. સોચનાં પડીકાં બાંધવાનું કામ પણ એક જૂદોજ આદમી કરેછે. આ બધા માણસોમાંનો દરેક જણ એકને એકજ પ્રકારનું કામ કર્યો જાયછે. આ પ્રકારે કામની વેહેંચણુ કરવાથી દરેક માણસ વ્યવસ્થિત એટલે મહાવરો થયે પોતાના કામમાં ધણો હુશીઆર થાયછે. આ હુશીઆરી એટલે લગણુ વધી જાયછે કે તે આદમીની ત્વરા આગળ એકલે હાથે સોય બનાવનાર કારીગર કરી ગણતરીમાં નથી રહેતો. આથી કરીને કામ ધણી ઝડપથી થાય છે; અને ઝડપથી થાયછે માટે ધણું સોંધું પડેછે. ભરતખંડથી રૂ વિલાયત જાયછે તોપણ ત્યાંથી આવેલું કાપડ અહીંના કરતાં સસ્તું પડે છે, તેનું કારણ સાંચાની મદદ અને કામની વેહેંચણુ છે. ભરતખંડમાં તો ધણું ખર્ચ એકજ* માણસ પોંજેછે, કાંતેછે અને વણેછે. કામની વેહેંચ-

* એ કહેવું મોટા શેઠોને લાગુ નથી પડતું. ગામડા ગામમાં કદાચ એમ બને. ત્યાં પણ વણનારો મરદ હોય તો તે કાંતનાર નથી હોતો. કારણ કે રેડીએ મરદ બેસતા નથી. ભરતખંડમાં મોટા શેઠોમાં તો કપાસ પીલનાર, પૂચી બનાવનાર, સૂતર કાંતનાર, વણનાર ઇ. પ્રાચીન કાળથી જૂદા જૂદા છે. ભા. ક.

ણનો સારો દાખલો આપણને ભિત બાંધવામાં જડી આવેછે. ઇંટ પાડનાર અને પકવનાર ઇલાયદો હોયછે. એક જણ કોલ કાલવેછે, ખીજો તેને પાલક પર લઈ જાયછે, ત્રીજો ઇંટ લાવેછે, ચોથો પાણી વહેછે. આ પ્રમાણે ઈંટ કડી એ ઇંટને ચણતરમાં લેછે ત્યાંલગણનું દરેક કામ જૂદો જૂદો જણ કરેછે. આથી ઉલટું કડી એ જાતેજ દરેક કામ કરે તો તે ભિતને બગાડી નાંખે અને તેની સાથે વખત પણ બહુ લાગે, એટલે ખરચ બહુ થઈ જશે અને વળી ભિત પણ નબળી બંધારશે. મહેનતનો ખીજો પ્રકાર સામગ્રી મળી કામ કરવું એ છે. કોઈ ઘર કે પૂલ પર મોટો પથ્થર ચડાવવો એ સામગ્રી મળી કામ કરવાનો દાખલો છે. કેટલાક માણસો એકઠા થઈ તે પથ્થરને દોરડે લટકાવી જ્યાં મૂકવાનો હોય ત્યાં ઝડપથી લાવી ગોઠવેછે. પણ એકજ આદમી સહાયતા વિના ઉંચકી મેલવાનું કરે તો તેનાથી કદી એ બની શકે નહીં. વળી આપણે ત્રણ ચાર આદમીને લોઢાની ઘડક પર ગાડી હડસેલી લઈ જતાં જોઈએ છીએ. પણ એકજ આદમી ઉચ્ચાલન કે ખીજા કોઈ સાંચાની મદદ સિવાય કરવા ચાહે તો તે કંઈજ કરી શકે નહીં. કામ કરવાની એટલે કે દ્રવ્ય ઉત્પન્ન કરવાની આ રીત દુનિયામાં થતાં સઘળાં કામમાં આપણે જોઈએ છીએ.

કામ કરનારની બુદ્ધિ, હુશીઆરી, અને પ્રમાણિકપણાથી મહેનતનું મૂલ ધણું વધી જાય છે, એ વાત પણ આપણે વિસરી જવી જોઈએ નહીં. આ ત્રણ ગુણોની ખામીને લીધે પોતાના ધંધામાં વપરાતો સામાન કારીગર ધણી વાર બગાડી તફરકે કરે છે; તથા પોતે અપ્રમાણિક હોય છે તો જાતની અને ધણીની સાખ બગાય છે. કોરા દિવસમાં ટકી રહે એવી ભિત તો કોઈ અનધડ કે મૂર્ખ કારીગર પણ બાંધી શકે છે; પરંતુ બધી ઋતુનો માર ખમી ધણાં વર્ષ ટકી રહે એવી

લિત તો હુશીઆર પ્રમાણિક કારીગરજ ખાંધી શકે છે. અનધડ કારીગર વખત ગુમાવી પૈસાની ખુવારી કરેછે. તે દ્રવ્ય ઉત્પન્ન કરતો નથી, તે તો તેને તકરકે કરી નાંખે છે. ખીજે ગેરફાયદા એ છે કે અનધડ અને અપ્રમાણિક કારીગરની દેખરેખ ઘણી ચોકસીથી રાખવાની જરૂર પડે છે. આ *કારણને લીધે યૂરોપ કરતાં ભરતખંડમાં મજૂરોની દેખરેખ રાખવાનો ખરચ વધી પડેછે. યૂરોપના કારીગરો ધાણું કરીને હુશીઆર હોય છે અને વળી કામ સારું કરવાનું હુંપદ રાખેછે.

આપણે કહી ગયા કે દ્રવ્ય વધારવાના કારણસર ખચાવી અથવા જાંચી મૂકી રાખેલી હરકોઈ પ્રકારની વસ્તુ તે મૂડી છે. હવે આપણે કેટલાક દાખલા લઈને એનો સારી પેઠે ખુલાસો કરીએ. ધારો કે કોઈ માણસે એડ કરવાને સારું કેટલીક જમીન ગણતે રાખી છે; પણ એડવાને સારું બજાર તથા વાવવાને સારું ખી તેની પાસે નહીં હોય. ત્યાંલગણુ તેનાથી કામ સારું કરારો નહીં. પોતાના એતરમાં પાકેલું જે કંઈ હોય તે લણીને ઘેર લઈ જાય અથવા વેચે ત્યાંલગણુ ચાલે એટલું અનાજ અને વળી કપડાં પણ એની કને હોવાં જોઈએ; અગર અન વસ્ત્ર વેચાતાં લેવા જેટલા તેનીપાસે પૈસા હોવા જોઈએ. આ બધી જોઈતી ચીજો તેણે પેઠે સંઘરી રાખેલી હોવી જોઈએ, પરન્તુ પોતાની કને તેમનો સંગ્રહ નહીં હોય તો જે પુરૂષ ધીરવાને તૈયાર હોય, એટલે, દ્રવ્ય ઉત્પન્ન કરવાને સારું મૂડી તરીકે આપવાને જે માણસે ખચાવીને તૈયાર રાખેલી હોય તેની પાસેથી એ ચીજો તે એડતે

* મીલ, ફેસેટાદિ અર્થશાસ્ત્રજ્ઞોનાં ગ્રંથોપરથી જણાયછે કે વિભાગ-તમાંજે મજૂરોની ચોકસી રાખવાને ખાસ પગારદાર નોકરો રાખવા પડેછે. ભા. ૬.

લાવવી જોઈએ. આ મૂડી ધીરનાર કંઈ લાભ વિના ધીરશે નહીં. પોતે લીધેલી સંભાળ અને તસ્દીને માટે તેને કંઈ બદલા મળવો જોઈએ. એ ધીરનારે ત્રણ વાતોની આરામ રાખી હરો:—૧લી. તે ખેતીમાંથી એકદમ ગુજરાન ચલાવવા જેટલું પેદા કરશે. ૨જી. મૂડી ત્યાંલગણુ રોકાયેલી રહેશે ત્યાંલગણુ તેના વાપરના બદલામાં મને કંઈતે ખેતીમાંથી આપશે. અને ત્રીજી વાત એ કે કેટલેક કાળે ધીરેલી મૂડી તે ખેતીમાંથી એકદમ વાળી દેશે. ખી, ઢોર, અને ખાવાના દાણા લેવા સારું જો કોઈએ પેસા ધીર્યાં ન હોય તો તે જમીન એમની એમ રહેત. અને વળી કદાચ એમ પણ બનત કે તે માણસ કને જમીનજ માત્ર હોત તો તેને નકામા એસી રહી પારકાના ટુકડા ખાવા પડત. આ પરથી આપણને જણાયછે કે ગામડાના એકદમ જેટલું પેદા કરે તે બધું ખરચી નાખે અને કંઈ પણ બચાવે નહીં તો તેઓ પોતાની ખેતીવાડીમાં કંઈ વધારો કરી શકે નહીં. પરંતુ વધારો કરવાની ઇચ્છા હોય તો પાસેના રોહિરમાંના સાહુકાર જેવા કોઈની પાસે જવાથી તેઓ તેમ કરી શકેછે. એ સાહુકારે કરકસરથી ગુજરાન ચલાવી પોતાની પેદારામાંથી કંઈ બચાવેલું હોયછે.

મૂડીની બવસ્થા કરવાનો આપણે ખીજો દાખલો લઈએ. ધારો કે કોઈ એક રાત્ર મરી ગયો, અને તેની પાછળ તેનો કુંવર ગાદીએ બેઠો. પોતાના પિતા જે મૂકી ગયા હતા તેની તપાસ કરતાં ખીજી વસ્તુઓની સાથે તોષાખાનામાંથી દસ લાખ રૂપીઆ હાથ લાગ્યા. આ જીવાન રાજના કેટલાએક મિત્રોએ આ રૂપીઆનું જવાહીર લેવાની સલાહ આપી. કેટલાએકે હાથી ઘોડા રાખવાનું કહ્યું. ખીજા હતા તેમણે બધાં ધરનાંને માટે કિનખાખનાં વસ્ત્ર કરાવવાની સલાહ આપી. પણ એક વૃદ્ધ ડાહ્યો પુરૂષ બોલી ઉઠ્યો કે આવે આવે

રહેતે આપ એ નાણું ખરચી નાંખશો તો આપના સંસ્થાનને એથી કંઈ લાભ થવાનો નથી. મને તો લાગે છે કે આપના વડીલની આ પુંજી ઘણી ઉપયોગી થઈ પડે એવી મૂડી છે, કે જે રૈયત અને રાજ્ય બેઉનું હિત થાય એવી રીતે આપ રોકી શકશો. આપ એ રૂપીઆની નેહર ખોદાવો તો હમણાં જે જમીન એમની એમ નકામી પડી રહી છે તે ઘણી ખરી ખેડાવી શકશો, અને દશ નવાં ગામ વસાવી શકશો. આમ કરવાથી નેહરના કામમાં લાગેલા લોકો તથા નવી વસ્તી રોટલો પેદા કરી આપને આશીશ દેશે, અને તેની સાથે આપની ઉપજમાં પણ સદાનો વધારો થશે, અને આપ સાંઠે નામ પણ કમાશો. આ વૃદ્ધ પુરુષની શિખામણુ તે જીવાન રાજ્યને ડાહપણુ ભરેલી લાગી, અને તે પ્રમાણુ આલ્યો ; કારણુ કે જાતે સમજી અને જુદિશાળી હતો. પોતે આ શિખામણુ પ્રમાણુ વર્તી કામો ઉઠાવ્યાં તે યાદ આણી આણીને નિરંતર ખુશી થતો હતો. મિત્રોની સલાહ પ્રમાણુ આલ્યો હોત તો કોઈનું એ બલું થાત નહીં. જવાહીર અને કિનખાખનાં કપડાંમાંથી તે કંઈ કાંદો કાઢત નહીં અને દેશની સમૃદ્ધિમાં કંઈ વધારો થાત નહીં.

મૂડી એ કરકસર અને સંગ્રહનું કૃત્ર છે એ વાત સઘળાએ પકડી યાદ રાખવી જોઈએ. વળી એ પણ લક્ષમાં રાખવું કે મૂડી ખરચી ન હોય, અને તે ખરચ પણ ડાહપણુથી કર્યો ન હોય તો તે નકામી જાયછે. પૈસા નકામા નાંખી દીધા હોય અથવા ઉડાઉપણુથી ખરચ્યા હોય તો તેમાંથી બદલો વળતો નથી. આવી રીતે ખરચેલી મૂડી ફરીથી કદી દેખા દેતી નથી. પરંતુ ડાહપણુ ખરચી કામ લઈ મજૂરોને પોષવામાં મૂડી ખરચી હોય તો તે

વધેછે અને તેની સાથે વળી તેના માલીક અને વાપરનાર બેઝને બાબ થાયછે. તોપણ જે રાજ્યને આશ્રયે લોક રહેતા હોય તે રાજ્ય ખજવાન અને ન્યાયી ન હોય, તથા તે રાજ્યનું શાશ્વત નહીં હોય તો લોકો પૈસા બચાવશે અથવા બચાવી પારકાને ધીરશે એવી આશા રાખી શકાતી નથી; કારણ કે મારી પાસે પૈસા છે તે હરામખોર ચોરી જશે એમ જાણનારો માણસ રૂપીઆ શું કરવા સંધરી રાખે? અથવા તો મારીપાસે પૈસા છે એવી લોકમાં જાણ થશે કે મારીપર સરકારી અમલદારો અધઠીત કર નાંખશે યાતો તેઓ મને લુંટી ખાશે, એમ જે માણસ ધારતો હોય તે માણસ પૈસાનો સંગ્રહ જ-રાખે નહીં કરે; માટે રાજ્યવ્યવસ્થા સારી કયાં વિના કોઈ દેશ આપાદ થતો નથી.

પ્રકરણ ૨ જી.

મૂલ અને નાણાં.

મૂલ અને કિંમતની વ્યાખ્યા—દરેક વસ્તુનું મૂલ એક્કી વખતે વધી શકતું નથી પણ બધી વસ્તુની કિંમત એક્કી વખતે વધી શકે. નાણાના આવશ્યક ગુણો—તેમનો ખુલાસો—સાર્વદૈશિક ચલણી સિદ્ધિ—નાણાનો અર્થ અવશ્ય કરીને દ્રવ્ય થાયછે એમ નથી—નાણાને બદલે નોટનું ચલણ—નાણાનું ધોરણ અથવા મુખ્ય પ્રમાણ*.

મૂલ અને કિંમત એ બે શબ્દો લોક નિત્ય વાપરેછે. એ શબ્દો યથાર્થ સમજવા જોઈએ. હરકોઈ વસ્તુનું મૂલ ખીજી ચીજની સાથે તેને સરખાવવાથી નક્કી થાયછે. એ કહેવાનો અર્થ આ છે કે તે વસ્તુને બદલે ખીજી ચીજ કેટલી આવી શકશે તે મુક્કર કરવું; માટે તુલના અથવા મુકાબલો એ મૂલ શબ્દનો ગર્ભિત અર્થ થાયછે. જેમકે જ્યારે આપણે એમ કહીએ કે દશ વાર કાપડનું મૂલ દશ શેર ધર્તે છે, ત્યારે આપણે કાપડ અને ધર્તે બેની વચ્ચે મુકાબલો કરીએ છીએ.

આપણે જાણીએ છીએ કે આપણી પાસેની દરેક વસ્તુનું મૂલ કોઈને કોઈ પણ કારણસર નિરંતર બદલાતું જાયછે. યાકે તે વસ્તુ જૂની થતી જાયછે, અથવા ખીજી વસ્તુઓનું મૂલ વધતું જાયછે. દાખલા સારે દશ વાર કાપડની વાત કરીએ. ધારો કે કેટલાએક

કારણોને લીધે ધઉંનું મૂલ ઓછું થઈ જાય છે. તેથી કરીને પહેલાં દશ વારના દશ શેર ધઉં આવતા હતા તેને બદલે હવે બાર શેર આવશે. આમ થવાથી કાપડનું મૂલ ચઢ્યું, ને કાપડને મુકાબલે ધઉંનું મૂલ ઉતર્યું. તોપણ તેજ વખતે ખાંડ, તેલ ઇત્યાદિક જેવી ખીજી વસ્તુઓની જોડે સરખાવતાં ધઉંનું મૂલ વખતે વધેલું પણ હોય છે. આ ઉપરથી હવે સ્પષ્ટ સમજાશે કે બધી વસ્તુનું મૂલ સામટું ઘટી જાય કે ચડી જાય એવું કદી બની શકતું નથી. બધી વસ્તુઓના મૂલમાં ચડાવો થયો છે, એમ જ્યારે આપણે બોલીએ ત્યારે એમ જાણવું કે મૂલ એ શબ્દ આપણે તોજ્યા ગાજ્યા વિના વાપર્યો, કેમકે કંઈક વસ્તુઓના મૂલમાં ચડાવો થયો એમ જ્યારે આપણે બોલીએ ત્યારે તેનો અર્થ એજ થવો જોઈએ કે ખીજી કેટલીએક વસ્તુના મૂલમાં ઘટારો થયો છે. બધી વસ્તુનું મૂલ ચડી ગયું છે, એવું બોલવામાં જો કંઈ અર્થ હોય તો ધઉંના ખેતરમાંનો દરેક છોડ ખીજા દરેક કરતાં ઉંચો છે, અથવા નિચો છે, એ બોલવાનો પણ કંઈ અર્થ થવો જોઈએ.

નાણાને મુકાબલે વસ્તુના મૂલનો કાઢેલો અડસટ્ટો તે વસ્તુની કિંમત કહેવાય છે, પછી તે નાણું દેશમાં ગમે તે જાતનું ચાલતું હોય. જેમકે આપણે ઘેટો ખરીદવા જઈએ અને ઘેટાવાળો કહેશે કે એનું મૂલ પાંચ રૂપિયા થાય છે. આ પાંચ રૂપિયા જે મૂલ કહ્યું તેજ તે ઘેટાની કિંમત કહેવાય છે, અને એ કિંમત અથવા મૂલ નાણાં આપી આપણે ચુકવીએ છીએ. આ પરથી સાફ માલમ પડે છે કે મૂલ શબ્દનો ભાવાર્થ ધણું કરીને એવો છે કે એક ચીજને સાટે ખીજી હરકોઈ કેટલી આવે છે; અને કિંમત એટલે નાણાને સંબંધી વસ્તુનું મૂલ. આપણે કહી ગયા કે બધી ચીજોનું મૂલ સામટું ઘટતું

નથી અથવા વધતું નથી. પણ આમ બને કે બધી ચીજની કિં-
મત સામટી વધે અથવા ઘટે. અને એ પ્રમાણે ઘણી વાર બધી
વસ્તુની કિંમત સામટી વધી જાયછે અથવા ઘટી જાયછે, એટલે
નાણાને મુકાબલે બધી વસ્તુનું મૂલ ઘટી જાયછે અથવા બધી
જાયછે. કેટલાએક કારણોને લીધે આમ બનેછે. કારણ કે કિં-
મતની વાત કરતાં માત્ર એકજ વસ્તુને મુકાબલે આપણે બધી ચી-
જના મૂલ વિષે બોલીએ છીએ; અર્થાત માત્ર નાણાને મુકાબલે
ચીજોનું મૂલ આપણે કરીએ છીએ. જ્યારે જ્યારે નાણાની ભીડ
ઘણી પડેછે ત્યારે ત્યારે બધી વસ્તુની કિંમત સામટી ઘટી જાયછે;
અને એમ કેટલીક વાર બનેછે. પણ બધી વસ્તુના મૂલમાં કંઈ
ફેર પડતો નથી. દૃષ્ટાંત લઈ આપણે એનો ખુલાસો કરીએ.
ધારો કે નાણાની ભીડ પડ્યા પેહેલાં દશ શેર ધઉંને સાટે દશ વાર
કાપડ આવતું. હવે ભીડને લીધે બેઝની કિંમત અડધોઅડધ ઘટી
જાયછે, એમ આપણે લઈએ તોપણ તે બેનું અરસપરસનું મૂલ
પેહેલાં હતું તેનું તેજ રહેછે; એટલે કાપડ પ્રત્યે ધઉનું મૂલ બદલાતું
નથી. ઘણા પ્રાચીન કાળમાં નાણાં વાપરવા માંડ્યાં તેની પૂર્વે
કામની વસ્તુઓનો અદલો બદલો કરીને વ્યવહાર ચલાવવામાં
આવતો હતો. જેમકે કોઈ આદમીને ગાય બેઘંતી હોય તો તેના
બદલામાં તેને તેલના કેટલાક ઘડા અથવા ખીજી કોઈ ચીજ આપવી
પડતી. જે માણસે ગાય આપી તેલ લીધું હોય તે માણસને
કાપડ અથવા અનાજની જરૂર પડતી ત્યારે તે બધું અથવા થોડું
તેલ આપીને લેતો. એમ સાટાં પર સાટાં ચાલતાં. તોપણ કેટલોક
કાળ વિત્યા પછી આવી તરેહના વ્યવહારમાં ઘણી માથાફોડ પડવા

માંડી. તેથી કરીને લોકોએ એવી કોઈ વસ્તુ વાપરવાનો ઠરાવ કર્યો કે જેને સાટે હરકોઈ ચીજ તત્કાળ મળે. જે છીપનાં બોરીઆં રમકડાં વિગેરે બનેછે, તે છીપનેજ રાજઆતમાં કેટલાક દેશો વાપરવા લાગ્યા. કેટલાક આમડાં અથવા મિઠું વાપરવા મંડયા. આવી રીતે હાલમાં જેમ રૂપું કે ત્રાંચું નાણાને ઠેકાણે ચાલેછે, તેમ છીપ, આમડાં કે મિઠું નાણાની ગરજ સારતાં. પણ સોના રૂપા ને ત્રાંખાની પેઠે આમાંની કોઈએ ચીજ નાણા તરીકે વાપરવી સુગમ પડી નહીં. હાલતો પૃથ્વીપર ઘણે ખરે ઠેકાણે સોના રૂપા અને ત્રાંખાનાં નાણાં પાડવામાં આવે છે. વળી હમણા કોઈપણ વસ્તુનું મૂલ પણ નાણાથીજ જણાવવાનો રીવાજ પડ્યો છે.

નાણું વાપરમાં લઈ શકવા માટે તેમાં કયા કયા ગુણો અવશ્ય હોવા જોઈએ, તેનો હવે આપણે વિચાર કરીએ:—

પહેલો ગુણ તો એ છે કે જે નાણું પાડવામાં આવતું હોય તે મૂલનું સામાન્ય ધોરણ હોવું જોઈએ, અને આપણે કરવાનું સામાન્ય સાધન હોવું જોઈએ.

બીજો ગુણ એ છે કે તે નાણાનું મૂલ એક સરખું કે નિયમિત જોઈએ, તથા લોકને પૂણું ભરોસો પડે એવું તે મૂલ હોવું જોઈએ.

ત્રીજો ગુણ એ છે કે જે પદાર્થ અથવા પદાર્થોનું નાણું પાડવામાં આવે તે એવો હોવો જોઈએ કે સર્વ લોકને તે પદાર્થની જરૂર પડતી હોય, તથા થોડું વજન અને કદ છતાં ઘણું મૂલ્યવાન હોય.

પહેલો ગુણ જરૂરનો છે એ તો ખુલ્લું છે. વેપાર કરવામાં બધા લોક વાપરી શકે એટલા માટે નાણું એવા પદાર્થનું પાડવું જોઈએ કે દરેક માણસ તે પદાર્થ વાપરતું હોય. ઉપર કહી ગયા તે પ્રમાણે

કેટલાક દેશમાં છીપ વીગેરે ખીજી ચીજો અને જનાવરોનાં ચા-
મડાં મરજદ, નાણાંને ઠેકાણે વપરાયછે. પણ એવી જાતનું નાણું
જ્યાં ચાલતું હોય ત્યાં તેનો વાપર સુગમ પડતો હોય તોપણ ખીજી
દેશવાળા પોતાનો માલ તે લઈ આપવાને કચ્છલ કરશે નહીં. ખીજી
દેશના લોક જ્યારે આ પ્રમાણે વાંધો લે ત્યારે તો વેપારમાં અને
માલની આપલેમાં ભારે હરકત પડે, તથા વેપાર ખીલકુલ બંધ
થઈ જાય.

ખીજી યુગુ પણ એવોજ સ્પષ્ટ છે. આપણે એ વિષે કહી ગયા કે
નાણું મૂલે એક સરખું હોવું જોઈએ, તથા જે જાતનું એટલે જે કસનું
અને જેટલા વજનનું તે કહેવામાં આવ્યું હોય તેજ કસનું અને તેટ-
લાજ વજનનું તે છે એવો તેની પર લોકને પૂર્ણ વિધાસ બેસવો
જોઈએ. અનાડી અને અપ્રમાણિક રાજકર્તાઓએ આટું નાણું
પાડી, તે ચલાવી પોતાની આવક વધારવાનો પ્રયત્ન કોઈકોઈ વાર
કર્યો છે. એટલે નાણું ચોક્કસ ભાવના સોના કે રૂપાના મૂલનું છે,
તથા ફલાણા વજનનું છે, એવી તેના પર છાપ મારતા; પણ, તેમ
નહીં કરતાં કસ અને વજનમાં દગો કરતા. કેટલીક સુદ્ધ સુધી તો
આવાં નાણાં લઈને વાપરવાની લોકને રાજ્યકર્તા ફરજ પાડી શકે,
એ તો બધાએ સમજેછે. પરંતુ તે નાણાંના અરા મૂલની ઉપરાંત
તેનું થતું મૂલ થોડા દીવસ ચાલશે. તેની સાથે વળી લોકને જે મોટો
અન્યાય થશે તથા અડચણ પડશે તે તો દેખીતાં છે. વળી જે
આપણે દૂરનો વિચાર કરીએ તો આમાંથી વિચિત્ર અને અચૂક પરિ-
ણામ એ નિપજે છે કે જ્યારે નઠાઈ એટલે હલકા મૂલનું નાણું સર-
કાર તરફથી પાડી ચલાવવામાં આવેછે ત્યારે સાદું નાણું ઠેકાણે કરી
રાખવાનું લોકને મન થાયછે. કેમકે એવે વખતે દરેક જણુ સાદું

નાણું રાખી મુકી નહારાં નાણું વેડે પોતાને જોઈતી ચીજો ખરીદવાની તથા દેવું અદા કરવાની કોશિસ કરેછે. યુરોપના સર્વ સુખ્ય દેશોમાં અને વિરોધ કરી ઇંગ્લાંડમાં ચલણી નાણું એક સરખા મૂલનું અને તોલનું પાડવાની ધણી કાળજી રાખવામાં આવેછે. એજ કારણને લીધે અંગ્રેજી ગેણી આખી પૃથ્વીપર નાણાને ઠેકાણે સારી પેઠે વપરાયછે. કારણ કે તેના સોનાનો કસ તથા વજન એક સરખાં છે, એ વાતની બધાને પૂર્ણ ખાતરી હોયછે. વળી આપણે જાણીએ છીએ કે એજ કારણસર અંગ્રેજી રૂપીઓ આખા ભરતખંડમાં લોક આનાકાની ક્યાં વિના વાપરેછે.

નાણું એવા પદાર્થનું પાડવું જોઈએ કે તે પદાર્થની બધા લોકને જરૂર પડતી હોય, તથા થોડા કદમાં તેનું મૂલ ધણું થવું હોય, એવું ત્રીજા ગુણ વિષે આપણે ઉપર કહી ગયા. સોના, રૂપા ને ત્રાંબાના સિક્કા પાડીએ તો એ ત્રણેમાં આ ગુણ આવી જાયછે. આખી દુનીઆમાં હાલ આ ત્રણે ધાતુનાં નાણાં ગોળ આકારમાં પાડવામાં આવેછે. એ વાતનો બધાને સારી પેઠે અનુભવ છે. બધી પ્રજાઓ એકજ કદ અને મૂલનાં નાણાં વાપરે તો અલગત તે બહુ સુગમ વાત થઈ પડે. આથી વિરોધ કરીને વેપારી અને મુસાફરોને સુખ બહુ થઈ જાય. એક સરખા કદ અને મૂલનાં નાણાં ચલાવવાની ખાતરી ધણી તરફથી વારંવાર બતાવવામાં આવી છે ખરી, પણ આપણે સમજી રાખીએ છીએ કે આ બાબતમાં બધી પ્રજાઓની સંમતિ મેળવવી એજ એકલી મુશીબત નથી; કેમકે અપ્રમાણિક રાજ્યકર્તાઓ ખરાબ નાણાં આપીને નફો કાઢવાને પ્રયત્ન કરે તેને અટકાવાય નહોં, એ પણ વળી એક અડચણ છે. નાણા વિષે આપણે રૂપજી ધ્યાનમાં રાખવું કે તેનો ભાવાર્થ અવશ્ય

કરીને દ્રવ્ય થતો નથી. આપણી કને એવી કોઈ ચીજ હોય કે જેને સાટે હરકોઈ ખીજી વસ્તુ મળી શકે તેને દ્રવ્ય કહેવું એવું આગળ આપણે કહી ગયા. અલબત્ત ધાતું કરીને પૈસાથી હરકોઈ ચીજ મળી શકેછે; પણ હમેશા એમ હોતું નથી. જોઈતી ચીજો ખસી-દવામાં જ્યાં લગણુ નાણું આપણને કામ લાગે ત્યાં લગણુજ નાણું દ્રવ્ય છે. અરેઅરે જોઈએ તો નાણું, એ, જીગારની અંદર હોડમાં બકેલા પૈસાને ડોકાણે મૂકેલાં ચકતાં કરતાં અગત્યનું કે જરૂરનું નથી. આ દરેક ચકતાનું ચોકસ મૂલ બધા રમનારાઓએ આગળથી ઠેરવી મૂકેલું હોયછે.

સિક્કા સિવાય વળી ખીજી એક રૂપમાં નાણું હોયછે. તે નોટ છે. યુરોપના બધા દેશોમાં નોટોનો વાપર બહુ ચાલેછે; અને ભરતખંડમાં પણ હાલ તેનું ચલાણુ સાધારણ થઈ પડ્યું છે. સરકાર તરફથી ધાતું-કરીને એ નોટો ચલાવવામાં આવેછે. એ નોટોનો સાર જોવા જઈએ તો એ હોયછે કે તેમાં લખેલી રકમ જ્યારે માગે ત્યારે અમે (નોટ પાડનારા) આપવાને બંધાઈએ છીએ, એટલે નોટ ચલાવનાર તેમાં લખેલું નાણું ગમે ત્યારે આપવાનો કરાર કરેછે. જેમના નામની તે નોટો ચાલેછે, તેમની આંટ તથા તેમના પ્રમાણિકપણા વિષે લોકનો જેવો મત હોયછે, તે મત પર બેશક આ નોટોનું અરે અથવા બજાર મૂલ કેવળ આધાર રાખેછે. ઇંગ્લાંડ અને ભરતખંડમાં નોટ પર છાપેલી રકમ જેટલું તેનું પૂરેપૂરું ઉપજેછે; અને લોક સારી પેઠે, એટલે મનમાં અંદેશો આણ્યા વિના, તેને વાપરેછે.* પણ જ્યાં સરકારની દયાનત બદ હોયછે, અથવા લડાઈ કે

* ગામડા વિગેરેના અબજયા લોક તથા શહેરમાં પણ ન્હાના દુકાનદારો નોટો ભેતા નથી. ભા. ૬.

હુલ્લડને લીધે રાજ્યની ઉથલ પાથલ થવાના સંભવ હોયછે, ત્યાં નોટમાં લખેલું મૂલ ઉપજતું નથી. આવા દેશોમાં જેમ રૂપું કે ત્રાંચું નાણાને કેકાણે લોક વાપરવાને તૈયાર હોયછે, તેમ આ નોટો વાપરવાને તૈયાર હોતા નથી. પ્રત્યેક દેશમાં નાણાનું ધોરણ કે મુખ્ય પ્રમાણ* કરી રાખેલું હોયછે. ભરતખંડ અને ચીન જેવા કેટલાક દેશોમાં મુખ્ય ચલણી નાણું રૂપાનું છે. ભરતખંડમાં રૂપીઓ આવેછે, અને ચીનમાં ડોલર, ઇંગ્લાંડ અને સમૃદ્ધિવાન ખીજ દેશોમાં મુખ્ય ચલણી નાણું સોનાનું હોયછે. મુખ્ય ચલણી નાણાંનો અર્થ એવો સિક્કો થાય છે કે જે સિક્કાવેડ જાહેર અને ખાનગી તમામ લેણદેણ પતાવવામાં આવેછે. ખીજ બધા સિક્કા માત્ર સગવડ સારૂ વાપરવામાં આવેછે, અને તેનું મૂલ મતમાં આવે એટલું નામનું ડરાવેલું હોયછે. જેમકે ઇંગ્લાંડમાં માગનારની મરજી ન હોય તો અમુક રકમ ઉપરાંતનું દેણું સોના સિવાય ખીજ સિક્કામાં દેવાદારથી અદા કરી શકાતું નથી. તેમજ ભરતખંડમાં કોઈ પણ દેવાદારને તેનું કરજ સોનાના સિક્કામાં આપવાની ફરજ પાડી શકાતી નથી, કેમકે દેશનો ચલણી સિક્કો રૂપીઓ છે.

પ્રકરણ ૩ જી.

જરૂરની ચીજોના પડતર અરચ વિષે.

જરૂર વિના કોઈ વસ્તુનું મૂલ હોઈ શકે નહીં. કિંમતના વધારા ઘટારા વિષે—કિંમત શાથી મુક્કર થાયછે તે—ભાવ સરખા કરવામાં સારા રસ્તાઓ કેવા ઉપયોગી થઈ પડેછે તે—વસ્તુ બનાવવાનો પડતર અરચ—નિરખ એટલે મુક્કર કરેલો ભાવ—કોઈ પણ ધંધામાં કારીગરોને અપાતા રોજના દરનો આધાર લઈને તેમણે બનાવેલી વસ્તુની કિંમત નક્કી થઈ શકતી નથી.

આપણે જે જે ચીજોની જરૂર હોયછે, તે તે બનાવવાનો અરચ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાયછે તે વિષે, એ અરચનો કુલ આંકડો કેવી રીતે આવેછે તે વિષે અને કયા કયા કારણોથી આ અરચમાં વધારો ઘટારો થાયછે એ વિષે પણ હવે આપણે વિચાર કરીએ. કોઈ વસ્તુને બદલે જે કંઈ આવે તે, તે વસ્તુનું મૂલ છે, એવું આપણે કહી ગયા. એ કહેવાનો અર્થ એજ થાયછે કે કોઈ પણ વસ્તુનો બદલો થઈ શકે ત્યાર પહેલાં લોકને તે વસ્તુની જરૂર હોવી જોઈએ; કેમકે જરૂર એજ વસ્તુના મૂલનું કારણ છે. વધતી ઓછી જરૂર પ્રમાણે વસ્તુ બહુ કે ઓછી મૂલ્યવાન થાયછે. આમાં એ તો સમજાજ સેવાનું છે કે જરૂર પ્રમાણે વેચવાની વસ્તુનું મૂલ વધતું કે ઓછું થાયછે તો-પણ તેનું વજન કે માપ તો એકનું એકજ રહેછે. માટે જેને આપણે

મૂલ જાણીએ છીએ તેની ઉત્પત્તિનું કારણ અસલ જોઈએ તો જરૂરી આત છે. જેમકે કોઈ ખાટકી બકરાના ગોસનો ટોપલો ભરી પ્રાક્ષણની વસ્તીવાળા ગામમાં વેચવા જાય તો ત્યાં તેના માલનો ખરીદદાર કોઈતેને નહીં મળે. તે ગામમાં કોઈને તે વસ્તુની જરૂર નથી, માટે ત્યાં આગળ તેનું મૂલ કંઈ નથી. પણ સુસજ્જમાનની વસ્તીવાળા ગામમાં જાય ત્યાં તો તેનો માલ લેનારા ઘણા લોક નિકળે. ત્યાં તે ગોસનું મૂલ થશે. અનાજ, કપડાં કે ઓળર આપીને લોક તે લેશે; અથવા કિંમત ઈંગ્રેલે પૈસા આપીને લેશે. મૂલનું કારણ મેહેનતજ છે એવું આપણે ઉપર કહી ગયા પણ નિરંતર એમ નથી હોતું. કારણ કે હમણા આપણે દૃષ્ટાંત કહી ગયા તે પરથી મનમાં ઝટ ઉતરી જાય છે કે જે ઘણી ખરી વસ્તુઓ મૂલવાળી છે તે બનાવવામાં મેહેનત પડેલી હોય છે તો પણ તે હમેશાં દ્રવ્યમાં લેખાતી નથી. કારણ કે જ્યાં લગણુ તે વસ્તુની કોઈને જરૂર પડતી નથી ત્યાં લગણુ તેનું મૂલ ઉપજતું નથી. કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે તે વસ્તુ ખરીદવાને અથવા તેને બદલે બીજી વસ્તુ આપવાને જ્યાં લગણુ કોઈ તૈયાર થાય નહીં, ત્યાં લગણુ તે વસ્તુ મૂલ વિનાની ગણાય છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે કોઈ વસ્તુનો ખપ જ્યારે લોકમાં બહુ જાગે છે, ત્યારે તેની કિંમત ચઢી જાય છે. પણ જ્યારે તેની ખપત કમી થાય છે અથવા બંધ થઈ જાય છે ત્યારે તેનો ભાવ પડી જાય છે. આ નિયમની આપણે બધાને સારી પેઠે જાણુ છે; અને સઘળા ધંધા કરનારા અને દુકાનદારો માલની આપ-લેમાં આજ ધોરણ પર નજર રાખી ચાલે છે. જ્યારે કોઈ વસ્તુનો બહુ ખપ જાગે છે ત્યારે તેની આવક ઘણુંકરી પુષ્કળ થાય છે. કારણ કે તે વસ્તુ બનાવનારા એક-

દમ મંડી પડેછે, અને તેથી તેની છત ખુબ થઈ જાયછે. જેમકે કોઈ વર્ષે જ્યારે ઝોણું પાકેછે, અથવા પાકતું નથી ત્યારે અનાજનો ભાવ ઘટી જાયછે. આવે સમયે પરગામથી દાણા લઈ આવવામાં લાભ છે એમ સમજી લોક તેમ નથી કરતા ત્યાંસુધી ભાવ વધ્યા જાયછે. બહારનું અનાજ આવ્યા પછી વેપારી એક તુંબે થઈ ભાવ જાઓ ને જાઓ નહીં રાખે તો દાણાની પીઠ એકદમ ઉતરી જાયછે. તેમજ આપણે જાણીએ છીએ કે દેશમાં વર્ષે સાંચું પાક્યું હોય તો અનાજના ભાવ મોળા પડી જાયછે. એમ થવાનું કારણ એજ છે કે દરેક જણની પાસે અનાજ વેચવાનું બહુ હોયછે, પણ કોઈને લેવાની ગરજ નથી હોતી. અરેબરો વિચાર કરીએ તો દાણાનો ખર્ચ નથી; કેમકે બધાની કોઠીએ કણ હોયછે. પણ આપણે જોઈએ છીએ કે આવે વખતે ભાવ ઘણા દિવસ લગણુ નરમ નથી રહેતો. જ્યાં આગળ પૂલવાલા રસ્તા અને લોઢાની સડકો હોયછે ત્યાં ખાસ કરીને લાંબી મુદત લગણુ ભાવની મંદી રહેતી નથી. કેમકે જ્યાં અનાજની મોંઘવારી હોયછે, એટલે ભાવ તેજ હોયછે, ત્યાં થોડે અરસે સહેલાઈથી એ ધાન્ય લઈ જાયછે. પાકા રસ્તા અને લોઢાની સડકથી ઘણા મોટા ફાયદા થાયછે. તેમાંનો આ પણ એક છે કે અનાજ અને ખીજી ચીજોની છત સડકપર આવેલી જગ્યાઓએ સરખી થઈ જાયછે. જ્યાં અછત હોયછે ત્યાં આ રસ્તે થઈ અનાજ થોડે અરસે લઈ જાયછે. જ્યાં તે સોંધું હોયછે ત્યાંથી વેપારીઓ તેનો ઉપાડ કરેછે. ભરતખંડમાંનો કેટલોક પ્રદેશ એવે ટુકાણે આવેલો છે કે ત્યાં આગળ એક વખત એટલી સસ્તાઈ થઈ ગઈ કે ઘઉં ખેતરમાં ને ખેતરમાં પડ્યા સડી ગયા, કારણ કે તેનો

ખરીદદાર કોઈ મળ્યો નહીં. તેમજ વળી ખીજે ડોકાણે જઈ વેચવાને લઈ જવાનાં સાધનો પણ ન હોતાં. આથી આપણને માલમ પડે છે કે એ ડોકાણનાં લોકને નુકશાન અમલું પડ્યું. જેમણે તે અનાજ ઉગાડી પોતાના પૈસા અને મેહેનત નકામાં ખોયાં અને દૂરની જગ્યાએ જેઓ ધાન્ય વિના અડધા જીએ મરી ગયા તે બેઝિને હાની થઈ.

આપણે મુખ્ય કરીને જમીનમાંથી નિકળેલી અને તેમાં પાકેલી ચીજોની જરૂર પડે છે, માટે તે વસ્તુઓના મૂલનો સવિસ્તર વિચાર આપણે પ્રથમ કરીએ. આ જાતની ચીજોની અંદર ખેતરમાં નિપજેલી વસ્તુઓજ માત્ર આવી જાય છે એટલુંજ નહીં પણ ખીજ કેટલી એકનો તેની માંહે સમાવેશ થાય છે. જંગલની પેદારા, પથ્થર, ધાતુઓ, રંગાટના પદાર્થો ઇત્યાદિક જે કંઈ વાનાં પૃથ્વીમાંથી ખોદી કાઢેલાં હોય તે બધાંને આપણે એ જાતીમાં ગણીએ છીએ. હવે આપણે દૃષ્ટાંતને સારૂ મળુ ધર્તિ નિપજાવવાના પડતર અરચની તપસીલ કાઢીએ. પાછળ આ વાત જણાવી છે કે કોઈ પણ ધાન્ય ઉત્પન્ન કરવાને જમીન, મજૂરી અને મૂડી એ ત્રણનો આપણે ઉપયોગ કરવો પડે છે. માટે પ્રથમ તો એક મળુ ધર્તિ પર જમીનનું ભાડું અથવા ગણોત ચડવાનું. એમાં ખેતરમાં મજૂરી કરનારાનો રોજ ઉમેરવો પડશે; એટલે કે ખેતરમાં કામ કરનારાની ખોરાકી પોશાકીનો અરચ તે પર ચડવાનો. ત્રીજો ચડાવો ખેતીમાં નાખેલી મૂડીના વ્યાજ અથવા નફા ખાતેનો થવાનો. આપણે પ્રથમ કહી ગયા કે આ મૂડી એ સ્વરૂપમાં હોય છે. યાકે ખી, ઓજર, ઢોર ઇત્યાદિકના રૂપમાં હોય છે, કે તે વાનાં ખરીદવાને બની આવે માટે નાણાના સ્વરૂપમાં હોય છે. ગમે તે આકારમાં એ મૂડી હશે તો પણ ઓજરો

વપરાયાં અને ધસાયાં તેની કસર કાઢવા તથા ખી વપરાયું તેનો બદલો ચઢાવાસાથે લેવાને કંઈ ચડાવયું નેહ/અં. આનો જે આંકડો થાય તે ગણોત અને મળૂરીની રકમ નેડે મૂકવો. આ બધાનો સર્વાંગો કરીએ ત્યારે ઢગલે* ધઉંની પડતર કિંમત આપણી પાસે આતિછે. આ પછી એડુતને અથવા જથાબંધ વેપારીને વેચવા મોટે તે ધઉં શોહેરમાં લઈ જવા પડેછે. આ લઈ જતાં કંઈ બેસેછે. તેનો પાછો ચડાવો થાયછે. પછી જથાબંધ વેપારીનો નફો ચડેછે. એ વેપારી કનેથી છુટક વેચનાર લેછે, અને તે પોતાનો નફો ચડાવેછે. જ્યારે આટલી બધી તપસીલ આપણે એકઠી કરિયે છિયે ત્યારે ધઉંના બધા ખરચનો કુલ આંકડો આપણી કને આવી જાયછે. અર્થાત ધઉંનો બજાર ભાવ આપણી પાસે હવે આવ્યો. પણ કેટલાએક કારણોને લીધે આ બજાર ભાવ બહુ ચડી જાય કે ઉતરી જાય. એ કારણો સમજવાને એમ ધારો કે આ ધઉં બહુ કસદાર જૂમીમાં પાકેલા છે. તે જમીન એવી તો કસદાર છે કે પાડોરાના એતરમાં વિંધ જે પાક ઉતરે છે તેનાથી બમણો આ ધઉંવાળા એતરમાં થાયછે. એ પ્રમાણે છે ત્યારે તો આ કસવાળી જમીન એડનારને પોતાના પાડોશીથી અડધી કિંમતે પોતાના ધઉં વેચવા પરવડશે; કારણ કે તેના પાડોશીના ધઉં નિર્માત્ર જમીનમાં પાકેલા છે. પણ એમ ન સમજવું કે તે અડધી કિંમત લઈ વેચશે. જેટલો ઉંચો ભાવ આવી શકતો હશે તેટલો લઈ તે આદમી પોતાના ધઉં આપશે; અર્થાત તેના પાડોશીને જે ભાવ લેવાની જરૂર પડેછે, તે ભાવ એને ઉપજશે. આથી ધઉં થતાં જે ખરચ તેને પડ્યો હશે તેનાથી બલકે બમણું એને આવશે. આ દૃષ્ટાંતનો સારાંશ એ છે કે હલકી પ્રતની જમીનમાં ધઉં કરતાં જે

*એતર અથવા ખજામાં સાફ કિંધલા ધઉંના ઢગ.

ખરચ પડ્યો હોયછે તેપર વેપારી પોતાનો નફો ચડાવે છે. આ પછી જે આંકડો થાયછે તે ઘઉંની કિંમત હરેછે.

આપણે આપરથી સમજાય છે કે ખેતીની નિપજના ખરચનો આંકડો કેવી રીતે મુકરર થાયછે. ઉત્તમ પ્રતની જમીનમાં લાગેલા ખરચપરથી તે બાંધવામાં નથી આવતો, પરંતુ સૌથી હલકી પ્રતની જમીનમાં નાખેલી મૂડી ઉપરથી નિપજનો ખરચ કાઢવામાં આવેછે. ઘઉંના ભાવ કેવી રીતે વધી જાયછે એ ઉપરની કલમમાં કહેલી હકીગતથી સમજાયું હશે. હવે તે કેવી રીતે ઊતરી જાયછે તેના આપણે વિચાર કરીએ. ખીજે ડેકાણે ઘઉં સસ્તા હોય અને ત્યાંથી થોડે ખરચે આણાય એવી રસ્તાની સઝવડ હોય તો ભાવ બદલાઈ ઘટી જશે. એ વાત સ્પષ્ટ કરવા આપણે દૃષ્ટાંત લઈએ. જે ઘઉંની વાત આપણે પાછળ કરી ગયા તે ઘઉં બારો કે ભાવનગરમાં વેચાયછે. વઢવાણમાં તેજ જાતના ભાવનગરથી ઘણા સસ્તા મળેછે. હવે એ રોહિરો વચ્ચે આગગાડી છે, માટે વેપારીઓ વઢવાણથી થોડે ખરચે ભાવનગર ઘઉં લાવી શકેછે. આમ થવાથી ભાવનગરના બજારમાં ઘઉંના ભાવ ફરી જશે અને માલની છત ઘણી થઈ જાય તો ઘઉંના ભાવ બહુ ઘટી જશે. આમ અને ત્યારે તો સારી જમીન ખેડનારને માલમ પડશે કે મારે મારા ઘઉં બહુ જૂજ નફો ખાઈ અથવા નફા વિના વેચવા જોઈએ. પરંતુ તેના પાડોશીને તો ખોટા ખાઈ વેચવા પડશે, અગર નહોં તો ભાવની તેજની વાટ જોવા કરવી પડશે; કેમકે તે ઘઉં હલકી પ્રતની જમીનમાં થયેલા છે અને તેથી તેમાં ખરચ વિરોધ લાગેલો છે. પણ દેરા વિસ્તીર્ણ હોય ત્યારે એમ વાટ જોઈ એસી રહેવું નથી પડતું. મોટા વિશાળ અને આબાદ દેશમાં ઘણું કરીને આવી રીતે બનેછે. તેમાં થયેલા બાંધવો અને

ખપનો વિચાર કરતાં આપણે જાણી શકીએ છીએ કે લોહાની સડક અને સારા પૂલવાળા પાકા રસ્તાઓને લીધે અનાજના ભાવ બધે સરખા થઈ જાય છે. લઈ જવા લાવવાની આવી સગવડ હોય છે. ત્યારે અનાજ ઝડપથી સોંધામાં લઈ જવાય છે. આનું ફળ એમ થાય છે. એક વેળાએ કોઈ પણ એ જગ્યાએ ભાવમાં ઘણો ફેર હોતો નથી. તેમજ વળી એકની એક જગ્યાએ એક વખતે બહુ મોઢું અને બીજે વખતે ઘણું સરતું એમ થતું નથી. આનો ફાયદો એમ થાય છે કે લોકને અનાજની ફિકર રહેતી નથી. તેઓ એનથી દાહાડા કાઢી શકે છે. ખોટની ધાસ્તી ખાધા વિના વેપારીઓ ખૂબ લે વેચ કરી શકે છે. પણ સડકો જેવાં બાંધકામના ફાયદા અને પરીણામોનો વિચાર આ પ્રસંગે મોઢુપ રાખી તે વિષે આપણે આગળ કહીશું.

વસ્તી વધે છે, ત્યારે ધાન્યના ભાવ ચડે છે; તેમજ વસ્તી ઘટે છે ત્યારે ભાવ ઉતરી જાય છે. બધાનું પેટ ખરોખર ભરાય એટલું અનાજ ન હોય, અર્થાત વસ્તી ઘણી હોય અને તે બધોનું પૂરું થવા જેટલું ધાન્ય નથી હોતું, ત્યારે રોટલા ખરચ બેશક વધી જાય છે. આવે વખતે આગગાડી દુરથી અનાજ લાવવામાં સાલજીત થાય છે. એટલુંજ નહીં પણ ફાલતુ વસ્તી એટલે રોજી વિના બેસી રહેલા લોકને આખા પ્રદેશમાં લઈ જાય છે. આપણે એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી એ જરૂરનું છે: માણસને ધાન્યની ગરજ સૌથી પ્રથમ હોય છે, તથા ધાન્ય મોઢું હોય છે ત્યારે પોતાની બીજી તંગીઓ કોરણે રહેવા દે છે. જેમ કે જ્યારે વર્ષ સારું પાડ્યું ન હોય ત્યારે લોકમાં કપડાંનો, મરીમસાલાનો અને બીજી એવી ઉપલક્ષ મોજ રોખની વસ્તુઓનો ખપ ઓછો થાય છે. મોઢવારીના પ્રમાણસર એવી ચીજોનો ખપ કમી થાય છે. એટલે સોઢવારી હોય છે ત્યારે

અમી વસ્તુઓ લોકમાં ઘણી અપેક્ષે. જ્યારે મોઢવારી હોય છે, ત્યારે તે વસ્તુઓની અપત છેક ઘટ્ટી જાય છે. જ્યારે કોઈ પણ વસ્તુ બહુ અપતી નથી ત્યારે તેનું મૂલ ઘટે છે. અમ માટે જ્યારે અન્ન મોઢું હોય છે ત્યારે કાપડ મોઢું થાય છે, ને ખીજી બધી ચીજો પણ અમજ પ્રમાણે સસ્તી થાય છે. જ્યારે અનાજના ભાવ સસ્તા થાય છે ત્યારે ખેતી કરનારનો નફો ઘણો ઘટ્ટી જાય છે. આવા મોઢવારીના વર્ષમાં નામળી જગીતની ખેતી કરવી લોકને પરવડતી નથી. ઘઉં અને ખીજાં ધાન્યોના ભાવ સારી પેઠે તેજીમાં હોય છે ત્યારે જ હલકી પ્રતની જમીન ખેડવામાં નફો પડે છે.

ખેડૂતના નફાની ખાખતમાં આપણે આટલી વાત વળી લક્ષમાં રાખવી જરૂરની છે. કે, અનાજનો ભાવ અને ખેતરમાં પકેલી બધી વસ્તુનો ભાવ અંટલો હોવો જોઈએ, કે, તેમાંથી ખરચ કાઢતાં ખેડૂતને ભાગે યોગ્ય નફો રહે. સામઠાં કેટલાંક વર્ષની સરાસરી લઈએ તો આપણને માલમ પડે છે કે અમ ભાવ તેટલો હોય જ છે. અમ પ્રમાણે ભાવ ન આવતો હોય, અર્થાત ખેડૂતને ખોટા ખર્ચ પોતાના દાણા વેચવા પડતા હોય, ત્યારે તો ધીમે ધીમે ગામના ગામ ઉજડ થઈ જાય. કોઈ કોઈ વખત અમ ગામો ઉજડ થતાં આપણી નજરે પડે છે. અમ થવાનું કારણ અમજ છે કે ખેડૂતને ખેતી કરવી પાલવતી નથી. પણ જ્યાં રાજ્યની વ્યવસ્થા સારી હોય છે ત્યાં આમ ભાગ્યે જ બને છે. ખેતીમાં ખોટ જવાથી અથવા ખીજા કાંઈ કારણને લીધે ખેડૂતને હેરાન ગતી પહોંચવાના આજા જણાય છે ત્યારે રાજ્યકર્તા કે જમીનદારો પીડા ઠાળવાનો ધણું કરી આ પ્રકારે ઈલાજ કરે છે. તેઓ ગણોત કમી કરે છે, અથવા તો સારો કાળ આવતાં લગણુ વસુલ લેવાનું મુલતવી રાખે છે. આમ વર્તવામાં ગરીબ પ્રત્યે તેઓ પોતાની કુરજ

બજાવી જાતનો સ્વાર્થ પણ જાળવે છે, કેમકે એકતને બીજે ઠેકાણે વસવા જતાં અટકાવવામાં તેમને પોતાનેજ લાભ છે.

અનાજના અરચનો આંકડો બાંધવામાં આપણે જે જે વિચારો કરી ગયા તે બધાએ કારીગરીની વસ્તુઓને પણ લાગુ પડે છે. જમીનમાંથી ખોદી કાઢેલા લોઢા જેવા સ્વાભાવિક પદાર્થો, અથવા રૂ, શેરડી જેવા વાવીને નિપજાવેલા પદાર્થોની પર મેહેનત કરી વસ્તુઓ બનાવવામાં આવે છે. એ હાથથી બનાવેલી અથવા કારીગરીથી કરેલી ચીજો કહેવાય છે. એમને બનાવવાના અરચનો અડસટ્ટો કાઢવામાં અનાજની પડતર કિંમત વિષે આપણે જે કહી ગયા તે લાગુ પડે છે. જેમકે રૂમાંથી બનાવેલા કાપડના અરચનો, શેરડીમાંથી કરેલી ખાંડના તથા જે જે વસ્તુ વાપરવા યોગ્ય કરવામાં માણસને મેહેનત પડે છે, તે તે વસ્તુના અરચનો વિચાર કરવામાં આપણે કહી ગયા તે બધું લક્ષમાં લેવાનું છે. પણ આવી વસ્તુઓની કિંમત વિચારવામાં બીજી કેટલીક વિશેષ બાબતો નજરમાં રાખવાની છે. એ જાતનો અરચ મળી કારીગરીની વસ્તુની કિંમત થયેલી હોય છે. જે સ્વાભાવિક ચીજમાંથી મેહેનત કરી તે બનાવવામાં આવે છે તે ચીજ જમીનમાંથી નિપજાવતાં થયેલા અરચ તે એક. બીજો અરચ કારીગરના રોજ ઇત્યાદિકનો છે. આમાં પેહેલો કહ્યો તે બહુ જૂન હોય છે. જેમ ધારો કે એક ગજ કાપડના એ આના બેસે છે. હવે આ બે આનામાં અરેખરી રૂની કિંમત જોઈએ તો માત્ર અરધો આના હોય છે; એટલે આખી કિંમતનો એથો ભાગ થયો. બાકીનો જે પોણો ભાગ અથવા દોઢ આનો રહ્યો તે કાપડ બનાવવાના અરચ ખાતે જાય છે. એ દોઢ આનાની યોજના આ પ્રમાણે હોય છે. સૂતર કાંતનારની મજૂરી, વણકરની મજૂરી તથા શાળ વિગેરે બનાવવામાં

નાખેલી મૂડીનું વ્યાજ અને કાપડ બનાવનારનો નફો ઈત્યાદિક વાનાં દોઢ આનામાં આવેછે. આપણે કહી ગયા કે કિંમતના ચોથા ભાગ જેટલા માત્ર રૂના દામ પડેલા હોયછે. આપરથી આપણે સમજી શકીએ છીએ કે રૂની કિંમત ઘણી ચડી જાય અથવા ઉતરી જાય તો પણ કાપડની કિંમતમાં બહુ ફેર પડશે નહીં. માનો કે રૂનો ભાવ સેંકડે રૂપી ટકા ચઢી ગયો હોય તોયે પણ કાપડના ભાવમાં દશ ટકા સેંકડે ભાગ્યેજ ચડશે. કારણ કે વણાટ વિગેરેના ખરચ તો રૂ મોઢું હોય કે સોંઢું તોપણ તેટલો ને તેટલોજ રહેશે, અને ધણુંકરીને રહે પણ છે.

આપણે કહ્યું કે રૂ સોંઢું હોય કે મોઢું તોપણ કાપડ બનાવવાનો ખરચ ધણુંકરીને એટલોજ રહેછે. એનો ખુલાસો એ સમજવાનો છે કે હાથથી અથવા સંસ્વાથી બનાવેલા માલનો ખપ જગેછે ત્યારે હમેશા તે માલ બનાવવાનો ખરચ વધશે એવું સંભવતું નથી. એ વાત આપણે દાખલાથી સ્પષ્ટ કરીએ. એમ માનો કે મહેાદું એક નગર છે, અને વર્ષાઋતુમાં અથવા વર્ષના છ મહિના લગણુ ખીજ રોહેરો સાથે તેને વ્યવહાર બંધ થઈ જાયછે. તેમાં રૂ ધણું ભરેલું છે, અને કાપડ એ આને ગજ વેચાયછે. હવે ધારો કે રોહેરના રાત્રીએ એવો ડરાવ કર્યો કે મારા આખા લશ્કરને એકદમ નવાં કપડાં સીવડાવી આપવાં. માટે રાત્રીને એ કારણસર કાપડ ધણું જોઈએ છે. હવે બજારમાં રૂ તો ધણું છે, તે છતાં આટલું બધું કાપડ જોઈએ છે એ વાત સાંભળી રૂના વેપારીઓ તેના ભાવ થાડો ધણો ચડાવી દેશે. તોયેપણ આપણે કહી ગયા તે પ્રમાણે તો રૂનો ભાવ આમ ચડી ગયો તેથી કાપડના ભાવમાં બહુ ભારી ફેર નહીં પડે, પણ રાત્રીને કાપડ ધણું જોઈએ છે એ વાત જોવારે બહાર

પડી તે વારે બજારમાં જોઈતી જાતનો માલ થોડો હોવાને લીધે તથા
 રૂના ભાવ ઊંચકાયા તેને લીધે કાપડીઆ તે પર એકદમ ચડાવો કરી
 દેશે. જાણુ કે પેહેલાં બે આને વેચતા તે હવે ત્રણે ગજ વેચેછે. આપણે
 એમ ધારીએ કે બજારમાંની માલની સીલીકથી રાજાનું સેહેજ સજાજ
 પુરું થયલું, માટે રોહેરમાંના બધા વણકરો જોઈતો માલ તૈયાર કરવા
 એકદમ મંડી પડ્યા. હવે નવા કાપડની પેહેલ પેહેલી જે ગાંઠડી-
 ઓ બહાર પડશે તેનો ભાવ બે આનાથી કદાચ વધુ ઉપજશે. પણ
 રાજાની તરફથી પેહેલી ખરીદી ચાલી તેવારે તૈયાર માલનો જેટલો
 ભાવ આવ્યો તેટલો બધો આ નવા માલનો નહીં ઉપજે. કારણ કે
 રોહેરમાંના કારીગરો કાપડ તૈયાર કરવા મંડેલા છે તથા પોતાનો માલ
 અપાવવાને સારૂ તેમને છેવટે ચરસા ચરસી કરી ભાવ ઉતારીને
 આપ્યા વિના છૂટકો નથી એ વાતની જાણ બધાને હોયછે. જ્યારે
 કપ્પડ બે આને ગજ વેચાનું ત્યારે વણકરો રોજ દર ઘડી કામ
 કરતા. પણ આ જરૂરી અપ જાગ્યો તે પૂરો પાડવા હવે કદાચ
 વિશ ઘડી કામ પર બેસશે. અને તેથી તેઓ ભારે રોજની ઉમેદ
 રાખશે. તેમજ પોતાને ત્યાં રહેનારા મજૂરોને પણ તેઓ જરૂરી
 મજૂરી આપશે. આ કારણોને લીધે પ્રથમ તો કાપડની કિંમત ગજ
 બે આના ઉપરાંત રહેવાનો સંભવ થશે. પણ થોડી દરમ્યાનમાં કાપડ
 એકઠું બધું તૈયાર થઈ બજારમાં આવશે કે વણકરો પોતાના માલનો
 નિકાલ કરવાને આવુર થઈ જઈ હલકે ભાવે આપવા ખુશી થશે.
 આ વેળાએ, એટલે માલની છત બજારમાં ઘણી થઈ ગઈ તે વારે,
 પેહેલાની પેઠે ભારી રોજ વણકરો માગશે નહીં. તેમજ પોતાના
 મજૂરોને આપશે પણ નહીં. આથી કાપડનો ભાવ હમેશા જેટલો
 થઈ જશે; અથવા તો કાપડ અનાવવાના ધંધામાં જેટલો નફો મળે.

યોગ્ય હોય તેટલો રહે તેટલે લગણુ તેની કિંમત ઉતરી જશે. જો આના કરતાં પણ ભાવ નીચો બેસી જાય તો માણસો કાપડ બનાવતાં બંધ પડી જે ધંધામાં વધારે કમાઈ હશે તે ધંધો કરવા મંડી પડશે.

આપણે સારી જોડે લક્ષમાં રાખવું કે માલની કિંમત યોગ્ય નફા કરતાં જલ્દી કે કમી ક્વચિતજ થાયછે. લોકમાં ચાલતી કહેવત કહીએ તો કારીગરનું પેટ ભરાય તેથી ઓછો કે વધતો ભાવ કદાચિતજ રહેછે. જો ભાવ ચડી જાયછે તો બીજા એકદમ ઉપરા આપરી તે માલ બનાવવાનો ધંધો લાઠી બેસેછે. આથી માલનો ભાવ ઉતારપર આવી જાયછે. પેટનું પૂરું એ થાય નહીં એટલું ઓછું આવેછે ત્યારે માલ બનાવતાં કારીગરો બંધ પડે છે. આ નિયમ આપણે કહ્યો તે બધો જમીનની નિપજના ભાવને લાગુ પડતો નથી. તેનું પેહેલું કારણ એ છે કે ધાન્ય ઇત્યાદિક થાય એવી જમીનનો વિસ્તાર બેઠું હોતો નથી. માટે તેનો પાક પણ હદ ઉપરાંત થઈ શકતો નથી. બીજું કારણ એ છે કે તે કરવાની યોગ્ય ઋતુઓ અમુકજ હોયછે. વાસ્તે અનાજ જેવી જમીનમાં થનારી સીજેનો અપ વધેછે તે વારે તેમનો ભાવ ચડેછે. જેમ જેમ અપ વધેછે તેમ તેમ ભાવે વધ્યો જાયછે. છેવટે જ્યારે અપ ઘટી જાયછે કે બંધ પડેછે ત્યારેજ ભાવ ઉતરવા માંડેછે. કેમકે આપણે કારણો કહ્યાં તેમને લીધે અનાજ જેવા પદાર્થોની છત વધારી શકાય એવું હોતું નથી. આ માટે દુકાનદારો ભાવ જલ્દી લેવાનાજ. જે લોકોને તેનો અપ છે તેમને લેવાનું પરવડશે ત્યાં લગણુ ભાવ ચડ્યા કરવાના. જ્યારે વાપરનારાને લેતાં પાલવતું નથી અનેતેથી અપ ઘટી જાયછે ત્યારેજ ભાવ ઉતરવા માંડેછે.

ભરત ખંડમાંનાં રોહિરોમાં નિરખ અથવા ભાવની યાદ બહાર પાડ-

વાનો ચાલ છે તે વિષે અહીં કંઈક કહેવું જરૂરનું છે. આ ચાલથી વસ્તુઓની પડતર કિંમત ઠરાવવાની કોશીશ કરવામાં આવે છે; એટલે વસ્તુમાં અરચ મૂળ વધારે પડ્યો હોય તો પણ નિરખ્યાંધવાથી ધણીને ઓછું મળેછે. યૂરોપમાં તો કોઈ નિરખનું નામ પણ જાણવું નથી. તેમ ત્યાં તેની કંઈ જરૂર નથી હોતી નથી. પૃથ્વીના એ ભાગમાં વેપારીઓની એટલી બધી ચરસા ચરસી હોયછે તથા વેપારની બાબતમાં એટલું બધું સ્વતંત્રપણું લોકને હોયછે કે સરકારી અમલદારો બાવ ઠરાવે તો તે એક કોરે નકામા પડી રહે. ત્યાં લોક એટલા બધા સ્વતંત્ર હોયછે કે વેચનાર અને લેનાર કોઈ તે બાવને જરા એ લેખે નહીં. ભરતખંડમાં એ ધારો બહુ જૂના વખતનો છે, તથા કેટલીક રીતે વેચનાર ને રાખનાર બેઠાને કામનો થઈ પડ્યો છે, અને હાલ પડેછે; ખાસ કરીને ખાનપાનની વસ્તુઓમાં એ ધારો ઘણાજ ઉપયોગી થઈ પડ્યો છે. આ નિરખના ધારાથી દુકાનદારોને લાગેછે કે આપણેમાં સીધાઈએ અને અમલદારો અમારા પર જીજ્ઞસ યુજીરી શકતા નથી. તથા તેમજ ગરીબ ગુરખાં અને અમાની લોકને લાભી વેપારી છેતરી શકતા નથી. તોપણ સારી સરકારના અમલમાં એ ધારો રદ કરવો ધટેછે. કારણ કે નિરખનો ચાલ ન હોત ને જે બાવ રહેત તેનાથી હાલ ચઢતા થવાનું વલણ કરેછે. તેનું કારણ એ છે કે દિવસે દિવસનો બાવ કરવાનું વેપારીના હાથમાં હોય તો જે નફો મળતો ખુશી થાય તે નફાથી વધુ, નિરખની યાદીમાં તેને ચડાવવો પડેછે; કેમકે આટલી મુદત મુદતી શ્રદ્ધા બાવથી આખીશ એવી રીતે બંધાઈને વેપારીને કમ્બલત આપવી પડેછે, માટે બજારની રૂપ બદલાવવાથી પોતાને જે ખોટ જવાનો સંભવ રહે છે તે ખોટની કસર કાઢવાને તે બાવ વધારે મૂકે છે. આ ધારાથી દુકાનદાર

રોના એક સંપત્તિ દુઃખમાંથી લોકનું કોઈપણ રીતિ અરેખરું રક્ષણ થતું નથી. એથી તો ફિલ્મો તે સંપત્તિમાં રહે છે. જેવો હોવો જોઈએ તેવો બાવનો દર અરેખરો રાખવાનો હલાજ તો એજ છે કે આપનાર લેનારને છૂટા મુકવા. એટલે સરકારે બાવ ડરાવવામાં પોતાની સત્તા વાપરવી નહી. છતાં આપ પ્રમાણે વેપારની રૂએ બાવ એડે કે ઊતરે તો તેમ સરકારે થવા દેવું. વળી અરો બાવ ચલાવવાનો ખીજો ઉપાય એ છે કે લોભાની સડકો, પાકા રસ્તા અને નહેરો ઇત્યાદિક ખાંધી લઈ જવા લાવવાના સાધનોને ઉત્તેજન આપી સગવડ કરી આપવી.

હાથ અથવા સાંચાની મદદથી ખતાવેલા માલની કિંમત હવે આપણે વિચારીએ. કામે વળગેલા મજૂરોને જે રોજ આપવો પડતો હોય છે, તે રોજના દર પરથી વસ્તુના પડતર અરચનો અડસઠો કાઢવામાં નથી આવતો. જેમ ભરતખંડમાં ઉત્તર ભણીના પ્રાંતો કરતાં મુંબઈમાં કડીઆને ખમણો રોજ મળે છે. એમ છતાં એ પૂલ કે મકાન ખાંધવાનો અરચ દિલ્હી કરતાં મુંબઈમાં ખમણો પડતો નથી. એનું કારણ એ છે કે ઉત્તર ભણીના કરતાં મુંબઈના કડીઆ હુશીઆર અને જોરાવર હોય છે; માટે કામ પણ જલ્દી કરી શકે છે, અને જલ્દી કામ કરી શકે છે તેથી તેમને વધુ રોજ ઘટે છે. તેમજ જે ઇંગ્લાંડ અને ભરતખંડ સરખાવીએ તો આપણને માલમ પડે છે કે હરકોઈ ધંધાના કારીગરને ભરતખંડમાં જે રોજ મળે છે તેનાથી ઇંગ્લાંડમાં આર કે પાંચ ગણો વધુ મળે છે. તેથી પણ ઇંગ્લાંડ કરતાં ભરતખંડમાં કામ સમ્પૂર્ણ પડતું નથી. આ બારી રોજનું કારણ એ છે કે વિલાયતી કારીગરો અહીંના કરતાં હુશીઆર હોય છે; તથા તેઓ સારા મકાનમાં વસી જોરાફી સારી ખાય છે. આમ સારી

પૈઠે ખાઈ પી સારા ઘરમાં રહેવાનો તેઓએ નિશ્ચય કરેલો હોયછે. વાસ્તે એટલા ખર્ચ જેટલું પોતાના ગામમાં નથી મળતું ત્યારે તુરત તેઓ ખીજે ઠેકાણે જાયછે. પરંતુ એ વાત ખરી છે કે ભરતખંડમાં તેમ કરવાની સગવડ નથી. માઠા ભાગ્યે જ્ઞાતિબંધ અને ધંધાના મામુલ ચાલને લીધે કારીગરના પગ એકજ જાતના ધંધામાં બંધાયેલા રહેછે. જેમકે સુથારનો રોજગાર લુહાર નથી કરી શકતો; લુહારનો ધંધો મોચીથી નહીં થાય. વળી કારીગરો જે ગામમાં જન્મેલા હોયછે ત્યાંથી દૂર ઠેકાણે જવાનું તેમને કશું હોય તો મહાન કઠાવતે માનેછે. પરંતુ આ બધા વેહેમ રક્તે રક્તે બેમાલુમ થતા હેખાયછે. અને ભરતખંડના કારીગરો પણ વિલાયતની પૈઠે જ્યાં સારી કમાઈ હોયછે ત્યાં આતુરતાથી જાયછે એવું થોડા દિવસમાં આપણી નજરે પડશે.

પ્રકરણ ૪ થું.

વ્યાજ અને નફો.

વ્યાજનો દર નક્કી કરનારાં કારણો—પૈસા પાછા આપવાની ખાત્રી જેમ લુલો તેમ વ્યાજનો દર ભારી—તેમજ રાજ્યની વ્યવસ્થા જેટલી ખરાબ તેટલી સલામતી ઓછી—વ્યાજના દર પર વ્યાપારની સ્થિતિની અસર—નફાની વ્યાખ્યા—અને ભારી તથા થોડા નફાનાં કારણો.

હવે આપણે જે બાબતોનો વિચાર ચલાવીએ છીએ. એ બેઠે દરેક જણને ધણી કામની છે. પેહેલાં આપણે વ્યાજના દરની વાત કરીશું. તે પછી ધંધા માત્રના નફાનું વિવેચન કરીશું. કરજે કોડલા નાણાના વ્યાજનો દર જેથી બંધાયછે તે કારણો ભરતખંડના ગરીબો જરા સમજતા નથી. આ તેમનું કમનસીબ છે. અરે જોઈએ તો શ્રીમંત લોકને પણ તે વિષેની માહિતી ધણી કમી છે. તેથી તે વિષે લખતાં અને બોલતાં માઠી ભુલો થયલી આપણા જોવામાં આવેછે. પૈસા ધીરનારાવિષે ધણા ખરા લોકનો સામાન્ય વિચાર જોઈએ તો એ નિકજેછે કે આપણેમાં ખીજા ધંધાધારી કરતાં વ્યાજવટંતર કરનારા લોભી હોયછે, તથા તેમનાં હૈયાં કઠોર હોયછે. આ મત એટલો બધો વજનદાર થઈ પડ્યો છે કે સરકારે વ્યાજ ખોરી, એટલે ગેરવાજખી ભારે દર, અટકાવવાની ખાતર થોડા વખતપર કાયદો બાંધ્યો છે. અર્થાત, કરજે કોડલાં નાણાના વ્યાજનો દર લેવામાં જે ભારી જોરજુલમ સાહુકાર કરેછે તે જુલમ અટકાવવાને સાર સરકારે

કાયદા કર્યા છે. પણ ડાહ્યા સમજી માણસો એ વિચારના નથી. કેમકે હવે લોકને સમજ પડી છે કે જે કારણોથી વેપારમાં કોઈ પણ વસ્તુના ભાવ ચડી જાય છે તે કારણોથી વ્યાજનો દર ચડી જવાના કારણો જૂદાં હોતાં નથી. પ્રસંગે તે જૂદાં હોય છે, પણ તેવો પ્રસંગ કદાચિત આવે છે. જેમકે, ખપ વધુ જગવાથી અથવા ખીજ કોઈ કારણોને લીધે પગરખાંનો ભાવ ચડી જાય છે તો તે વાસ્તવિક ગણાય છે. તેમજ વ્યાજનો દર ભારી થાય તો તે પણ વાસ્તવિક ગણાવવો જોઈએ. વારંવાર દર વધે છે, તેનાં યોગ્ય અને વાસ્તવિક કારણો હોય છે. એ વાતની હવે લોકને સ્પષ્ટ સમજ પડવા માંડી છે. ત્રણ મુખ્ય કારણો-પરથી દેશમાં વ્યાજનો દર બંધાય છે:—

૧ હું—કરજે આપેલાં નાણાં પાછાં મળવાની ખાત્રી.

૨ જું—ખજરમાં ધીરનારને ત્યાં નાણાની છૂટ અથવા તાણ.

૩ જું—વેપાર અને ખેતીની સામાન્ય સ્થિતિ.

જો સ્થિતિ સારી હોય તો મૂડી અથવા સંઘરેલાં નાણાનો ખપ બહુ હોય છે. પણ જો એની હાલત ખરાબ હોય છે તો મૂડીની જરૂર પડતી નથી અને તેથી નાણાની છોળ ઊછળી રહે છે.

પેહેલું કારણ સમજતાં કંઈ મુશ્કેલી પડે એમ નથી. દુનીઆમાં બધાને ખજર છે કે જેમ પૈસા પાછા પામવાની ખાત્રી લુલ્લી તેમ વ્યાજનો દર ભારી હોય છે. એતો સ્પષ્ટ છે કે પાસે પૈસા હોય તો તે ધીરવામાં સાહુકારને જેમ જેમ જોખમ જાસ્તી લાગે તેમ તેમ તે પોતાના નાણાનો વધુ ભાવ આપે છે. એટલે જાસ્તી વ્યાજ માગે છે. જેમકે બાંધલો જૂજ પગાર રજતા કોઈ કારકૂનને ઘેર આગળ વિવાહ ટાણે પૈસા કાઢવા જવું પડે તો ખાતાખીતા સારા જમીદારને જે તેરીએ રૂપિઆ મળતા હોય તે તેરીએ નાણાવટી મને

ધીરે ઝિંવી આશા તે રાખી શકે નહીં. તેવી રીતે કોઈ મશાહૂર દેવાદાર ગરીબ ખેડૂત કરજે કાઢવા જાય તો તે પણ હલકી તેરીએ નાણું કરજે કાઢવાની આશા રાખી શકતો નથી. આનું કારણ ખુલ્લું છે. જમીદાર કને તો જમીન, દોર ઈં બહુ હોયછે. તે પોતાની ખેતી સારી આબાદ કરવાના અથવા વધારવાના હેતુથી નવો કુવો ખોદાવવા કે ખીજી બગદની જોડ લેવા માટે નાણું કાઢેછે. તેને ધીરનાર સાહુકારને, પૂરેપૂરી ખાત્રી હોયછે કે મારાં નાણું ભરી પુરી હું પામીશ. પણ ખેડૂત અથવા કારકૂનને આપતાં તે ઝિંમ ધારતો નથી. ઉલટું તેના મનમાં ઝિંમ માને છે કે મારા વ્યાજના વાંધા પડશે ઝિંમલુંજ નહીં પણ મારું મુદ્દલે ભાગ્યે હું પાછું દેખીશ. વખતે વખતે અલખત આપણે ઝિંમવા કઠોર હેયાના સાહુકારો જોઈઝિં છી- ઝિં કે જે પોતાની આસામીઓને જૂ નેવાવળગેછે તે છૂટતાજ નથી. આસામીઓને પોતાના ગુલામ જેવા તેઓ કરી નાખેછે. પણ આપણે આ વાત વિસરી જવી જોઈતી નથી કે બધેઠેકાણે આકૃત, ગરીબાઈ, અમાન અને સુસ્તાઈ ઝિં ઝિંવી દુર્દશા છે કે તેમાં રસાય- લાને તવંગર અને જોરાવરના કબજામાં યોડું કે ઘણું આવીને પડ્યું પડેછે. આનો ઉપાય ઝિંજ છે કે વિચાર અને અગમ જુદિની ટેવ પાડવી, કેળવણીનો પ્રસાર કરવો, અને દેવું ન કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય રાખવો. ભરતખંડમાં લોક કાણુદાર બહુ થઈ જાયછે. તેનું મુખ્ય કારણ ઝિં છે કે લગ્નને પ્રસંગે તવંગર અને ગરીબ બધા આગલો પાછલો વિચાર કયાં વિના મૂખાંઈથી પૈસા ખૂબ ઉડાવેછે. માત્ર ઝિંક થોડો વખત સાફ ડોળ લોકના આગળ દેખાડવાને માટે માણસો કરજ કરી મરતાં લગણુ દુઃખી થઈ ગરીબ અવસ્થામાં પોતાના દહાડા કાઢેછે, અજે કરજ માંથી કદી છૂટા થતા નથી. આવા બિન શાયદાના

કામસર કરજે કાઢનારાઓએ જૂજ તેરીએ રૂપીઆ પામવાની વકી રાખવી જોઈએ નહીં. રાએ તો તે મૂખાંઈ છે.

કરજે આપેલાં નાણાં પાછાં પામવાની આત્રીને લગતી વળી એક વાત એવી છે કે જે રાજ્યમાં લેણદાર ને દેવાદાર વસના હોય તે રાજ્ય રચાઈ અને ન્યાયી છે કે અસ્થાઈ અને અન્યાયી છે. એજ જાણ એવા દેશમાં વસતા હોય કે જ્યાં માલની ખરેખરી સલામતી હોતી નથી, જ્યાં કાયદા હોય તોયેપણુ અમલમાં આવતા નથી, અથવા જ્યાં ન્યાયાધીશો લાંચીઆ હોય, ત્યાં તો ધીરનારને ભય લાગશે કે મારાં નાણાં દુલ થવાને અનેક રસ્તા છે. વળી દેશમાં ગમેતેવારે ઉથલ પાથલ થઈ જવાનો સંભવ હોય ત્યારે કરજે ધીરવા કરતાં પોતાની પેટીમાં સહીસલામત પૈસા રાખવાનું તવંગરને મન પસંદ પડશે. કારણ કે આમ કરવાથી મુદ્દલ અને વ્યાજ એકનું જોખમ હોરવાને બદલે પોતાની મૂડી વિષે તો તે નિશ્ચિત રહેશે. યૂરોપમાં જૂજ તેરીખ રહેવાનાં ઘણાં કારણો છે. તેમાંથી એક એ છે કે રાજ્યના સ્થાપણ પર અને સારી દાનત પર લોકને પૂર્ણ વિશ્વાસ હોય છે. એ વિના નાણાંની છત થઈ શકતી નથી; એટલે નાણું હલકે વ્યાજે મળી શકતું નથી. આટલી બધી સલામતીની આત્રી છતાં એ નાણાંની તાણ કદાચ થઈ જાય છે; અર્થાત તેરીખ ચઢી જાય છે. પણ તે થવાનાં ખીજાં સંભર કારણો હોય છે.

દેશમાં કે જીલ્લામાં ધીરનારાને ત્યાં પૈસાની છત કે અછત એ વ્યાજની તેરીખ મુકરર કરનાર ખીજું કારણ છે. સ્પષ્ટ કહીએ તો મુલકની ગરીબાઈ અથવા શ્રીમંતાઈ એ તેરીખ બાંધનાર ખીજું કારણ છે. વસ્તી જેતાં બચાવેલું નાણું અથવા મૂડી જ્યાં થોડી હોય તે દેશ ગરીબ જાણ્યો. ભારતખંડ એ ગરીબ સ્થિતિનો પ્રત્યક્ષ

દાખલો છે. એ તો સ્પષ્ટ છે કે જ્યાં જ્યાં ખચાવેલાં અથવા વધારાનાં નાણાંની અછત હોય છે ત્યાં ત્યાં તેરીખ ભારે હોય છે. કારણ કે જે વસ્તુની અછત તે મોઢી એ તો નિયમ છે. એ મોઢી થવાનું કારણ એ કે બજારમાં તેનો ખપ જાઓ હોય છે. તેમજ નાણાં વિષે પણ હમેશા થાય છે.

વેપાર અથવા ખેતીવાડીની સામાન્ય સ્થિતિ એ તેરીખ નિર્માણ કરનાર ત્રીજું કારણ છે એમ આપણે કહી ગયા. વેપાર ખેતીની સ્થિતિ કહી તેનો ભાવાર્થ એ છે કે એ આબાદ હાલતમાં છે કે નહીં, અથવા એ બેઝમાં નફો ધણો થાય છે કે થોડો. સારા નફા વિના કોઈ પણ ધંધો આબાદ થઈ શકતો નથી; કેમકે જૂજ નફા ખાતર કોઈ પણ માણસ તે ધંધામાં પડશે નહીં. માટે જો વેપાર કે ખેતીવાડી કે કારખાનામાં નફો ધણો થાય ત્યારે તેનો પરિણામ એ થવાનો કે તેરીખના ટકા વધશે. આ તો સ્પષ્ટ છે. કારણ કે જે ધંધામાં ફાયદો ધણો હોય તે ધંધાસાર નાણાંની જરૂર બહુ પડે છે; તથા તે ચલાવવાને માટે નાણાંની ખર્ચાખર્ચ થઈ રહે છે. જ્યારે નાણાંનો કે ખીજી કોઈ વસ્તુનો ખપ ધણો જાગે છે ત્યારે તેના ભાવ ચડી જાય છે. અર્થાત રૂપિઆનું વ્યાજ બહુ આપવું પડે છે. વેપારમાં જ્યારે બહુ ફાયદો કોઈ માણસને પડતો હોય ત્યારે ભારે વ્યાજ આપવું તેને પરવડે છે. જેમકે, એક શાખસ કોઈને ત્યાંથી એક રૂપિઆ કરજે કાઢી લાઓ. તે રૂપિઆની નારંગીઓ તેજ દિવસે લાવી વેચી નાખી તો તેને દોઢ રૂપિઆ ઉપજાવે. આ નારંગીવાળાને રોજનો સેંકડે પચાસ ટકાનો નફો પડ્યો, અથવા વર્ષદિવસનું ગણતાં સેંકડે ૧૮૨૫૦ ટકાનો નફો પડવા ગયો. આવે વખતે એ માણસને એક રૂપિઆનું દરરોજ એક આનો વ્યાજ આપતાં

ભારે નહીં પડે. તોયેપણુ આ આના લેખે ગણુતાં દર રોજના સેંકડે છ ટકા પડયા, અથવા વર્ષના ૨૧૯૦ ટકા આઠ્યા. ખેરાક આઠલો બધો નફો અને આઠલું બધું બ્યાજ એ તો અસાધારણ છે. પણ એ દૃષ્ટાંત ખુલાસો કરવામાં ઠીક કામ આવે એમ છે. બ્યાજનો દર નફાપર આધાર રાખેછે એટલુંજ માત્ર નહીં, પણ કરજે કાઢનારને ભારે તેરીખ કોઈ પણ પ્રકારે દુઃખદાયક થઈ પડતી નથી એ વાત ઊપલા દાખલાથી સમજાય છે.

હવે નજો કોને કહેછે તેનો આપણે વિચાર કરીએ. વસ્તુની ઉપજેલી કિંમતમાંથી તેનો બનાવવાનો કે ઉત્પન્ન કરવાનો પડતર ખર્ચ બાદ કરતાં જે બાકી રહે તેને નજો સમજવો. પડતર ખર્ચ કરતાં કિંમત વધુ આવે તો નફો જાણવો; પણ ઊપજેલી કિંમતના કરતાં ખર્ચનો આંકડો વધી જાય તો તોટો જાણવો. આવી રીતે ખર્ચ બાદ જતાં અડવાડીઆની રહેલી રકમ લઘુએ અથવા મહિનાકે વર્ષની લઘુએ તેને નફાનો દર સમજવો. અડવાડીઆની બાકી લઘુએ તો અડવાડીઆ લેખે નફાનો દર નિકળેછે, અને મહિનાની કે વર્ષની લઘુએ તો મહિના અથવા વર્ષના નફાનો દર નિકળેછે એમ જાણવું. નાણાં ધીરીને તેમાંથી શાયદો મળ્યો હોય ત્યારે તે ફાયદાનું નામ બ્યાજ કહેવાયછે. પાછળ આપણે નારંગી વેચનારનો દાખલો કહી ગયા તેમાંથી હવે આઠલું લક્ષમાં રાખવું જરૂરનું છે કે નજો પેદા કરતાં વખત જેમ ઓછો લાગે તેમ નફાનો દર વધેછે. જાણો કે કોઈ માણસ પોતાની મૂડીના વેપારમાં દરરોજ સેંકડે એક ટકો કમાયછે. પણ વર્ષ દિવસનું આપણે ગણીએ તો સેંકડે ૩૬૫ ટકા લેખે પેદા કરેછે એમ માલમ પડશે.

વેપારમાંથી થયેલા નફાના ત્રણ ભાગ પાડવામાં આવેછે સૌથી

પેહેલો અને જરૂરનો ભાગ રોકાયેલી મૂડી પરના સાધારણ વ્યાજનો આંકડો છે. સરકારી લોનમાં નાખેલા રૂપિયાનું જે તેરીખ લેખે વ્યાજ આવેછે તે દર પ્રમાણે ઉપજતા વ્યાજને સાધારણ વ્યાજ કહેછે. અને કમ્પમાં કમ સરકારી લોનની તેરીખ મૂડી ધીરનાર ઉપ-જવવાની આશા રાખે. ખીજે ભાગ વેપારમાં રોકવાથી મૂડી જોખમમાં નાંખી તે ખાતેનો હોયછે. ત્રીજે ભાગ વેપારમાં પોતાનો કાળ રોકી અને હુશીઆરી વાપરી જે નફાની વક્રી માણસ રાખેછે તે ખાતેનો હોયછે. સરકારી લોનમાં જરામ્મે કંઈ હરકત હિલ્લો આવે એવું હોતું નથી; માટે તેમાં નાણું રોકનારને પ્રથમ કહેલો ભાગજ મળેછે. સરકારી લોનનાં કાગળીઆં ખરીદવાં, અને વપ્ત થાય એટલે તેનું વ્યાજ લઈ આવવું એ સિવાય જરૂરી મેહેનત તેઓ કરતા નથી. કોઈ પેઢીમાં અથવા પંત્યાળો વેપાર કરનારી મંડળીમાં જેઓ ભાગ (શેઅર) રાખેછે, તેઓ તે પેઢી કે મંડળીના વેપારમાં પોતાના નાણું યુમાવવાનું જોખમ માથે હોગી લેછે, એ વાસ્તે તે જોખમ ખાતે તેઓ સરકારી લોનની તેરીખથી વધારેની આશા રાખેછે. હવે દુકાન માંડનારા કે ખેતી કરનારા અથવા કોઈ જાતનો ધંધો કરનારા, ઉપલા એ પ્રકારના ભાગ સાથે, જાતે કામ કરી પોતાનો કાળ અને હુશીઆરી ખરચ્યાં તેના બદલામાં, મુસાંની અથવા મુસારા જોગ નફાની આશા રાખેછે. આથી માલમ પડે-છે કે વેપાર, ખેતી અથવા કારખાનાં જેઓ જાતે ચલાવેછે, અથવા માણસો રાખીને ચલાવેછે, તેઓને સૌથી ભારે નફો મળેછે. પણ જેઓ સંતોષથી કેવળ જોખમ વિનાના ધંધામાં ફક્ત પોતાનાં નાણું ધીરીને ઘેર બેસી રહેછે, તેમને સૌથી જૂજ નફો મળેછે.

ધંધો કરેછે તેઓ રોજગારમાંથી પોતાનું યુજરાત ચલાવવાની

આશા રાખેછે, જેમકે દુકાનદારો. જે તેઓને એવી આશા હોય નહીં તો ખુશીથી તેમાં તેઓ મચ્યા રહે નહીં. માટેજ શહેર-માંના મોટા દુકાનદારો કરતાં ગામડામાંના ન્હાના દુકાનદારોનો ભાવ બારે હોયછે. કારણ કે ગામડામાં દિવસની દરમ્યાનમાં માલ ખડું થોડો વેચાયછે, અને તે વેચાણમાંથી પોતાના ગુજરાન જેગો અરચ કાઢવાનો હોયછે, તેથી દુકાનદારને માલ એટલો બધો મોઘો વેચવાની જરૂર પડેછે. પણ શહેરોમાં મોટી દુકાનો દિવસની દરમ્યાનમાં ઘણો વકરો કરેછે. અને તેથી કરીને દર ચીજે થોડો નફો ખાવાનું તેમને પાલવેછે, અર્થાત પોતાનો માલ સોંધી ભાવે વેચવાનું તેમને પરવડી શકેછે.

પ્રકરણ ૫ મું.

જમીનનું ગણોત.

ગણોતનો અર્થ—હાલમાં રીવાજ પરથી ધણું કરી ગણોત ઠરાવવામાં આવેછે—ગણોત કાઢી નાખવાથી થતો પરિણામ—જમીનના જૂદી જૂદી જાતના ભોગવટા—અંગાલામાં લેવાનું ગણોત, અને નવો જમીન વિષે થવાનો કાયદો—અંગ્રેજી રાજ્યમાં લેવાનું ગણોત.

આ નાના પુસ્તકમાંની ખીજી બધી ખાખતો કરતાં ગણોતની વાતમાં વાંચનારાઓને રસ પડવાનો સંભવ છે. ભરતખંડની કુલ મૂડી અને મજૂરીનો આપણે વિચાર કરીએ તો તે બેગ ધણી ખરી જમીનની ખેતીમાં રોકાયેલી આપણને જણાયછે. આ કારણને લીધે ગણોતના સ્વરૂપ અને આકારની* વાત હમેશા લોકના મનમાં બહુ રમ્યા કરેછે. ગણોતને કોઈ કોઈ વખત જમીનવેરો એવું ખોટું† નામ દઈ કહેછે. જમીનની ખેડમાં જે મને લાગતું વળગતું છે, તેમણે ગણોતનું મૂળ અને તેનો અર્થ જરૂર કરી સ્પષ્ટ સમજવો જોઈએ છે. જમીનના વાપરને સાર, અથવા જમીન ખેડવાનો હક્ક મળ્યો તે હક્કને સાર જે રકમ આપવામાં આવેછે તેજ ગણોત કહેવાયછે. ગણોતની રકમનો આકાર કેવી રીતે ઠરાવવામાં આવે.

* વાંધોટી અથવા દર વર્ષે વિંધે અમૂક રકમ સરકાર ભેશે એવું જે ઠરાવેલું હોય છે તે.

† અંધકાર કહેછે કે ગણોતને કેટલાક લોક જમીનવેરો કહેછે એ

છે તેનો હવે આપણે વિચાર કરીએ. આપણે જાણીએ છીએ કે કોઈ જમીન સારી હોયછે, કોઈ ખરાબ હોયછે, કોઈ રસ્તાપર કે નદી અથવા લોઢાની સડકપર આવેલી હોયછે. અને કોઈ જંગલની અંદર જંગલમાં હોવાથી વેપારના મથકથી બહુ છેટે હોયછે. વળી કોઈ જમીન જંગાણે હોયછે, અને ત્યાં પાણીની અછત હોયછે કોઈ નીચાણમાં આવેલી હોયછે, તેથી કુવા અથવા નેહેરનું પાણી તે જમીનને પાવું સહેલું પડેછે. વળી કોઈ જમીન એવી રેતાળ હોય છે, અથવા તેમાં પથરા કે જડી એટલી બધી હોય છે કે ભાગ્યેજ કોઈ આદમીને ત્યાં ખેતી કરવાનું મન થાય છે. અગર જો કોઈ કરેછે તો તેમાં એટલું કમી પડેછે કે જમીનનું ગણત આપવું તેને જરાએ પરવડી શકતું નથી. આવી ખરાબ જમીનમાં પ્રથમ વાવેતર

ખાતું છે. પરંતુ આ દેશના પ્રાચીન સ્મૃતિકારો ભગવાન મનુ આદિ પ્રમાણે જોતાં એજ નામ ખરું છે. કરનલ જોન ક્રિસ્ટોફર અંગ્રે-જોએ તે કપૂલ રાખેલું છે. ક્રિસ્ટોફરે 'લેન્ડ ટેક્સ ઈન ઈન્ડિયા' નામના પોતાનાં પુસ્તકમાં એલફિન્સ્ટન, ટોડ ઇત્યાદિક અંગ્રેજી તથા મુસલમાની અને આર્ય ગ્રંથકારોમાંથી ઉતારા લઈ લઈને સાબીત કરી આપ્યું છે કે ભરતખંડમાં ઘણા પ્રાચીન કાળથી ખેડુત જમીનનો માલીક ગણાયછે. તથા રાજ્યકર્તા માત્ર વેરાના ધણી છે. કરનલ ક્રિસ્ટોફરે જે સ્મૃતિનું ભાષાંતર ભગવાન મનુમાંથી આપેલું છે તે અસલ સ્મૃતિ આ પ્રમાણે છે:

પૃથોરપીમાં પૃથિવીં માર્યોં પૂર્વવિદો વિદુઃ ।

સ્થાનુચ્છેદસ્ય કેદારમાહુઃ શાન્ત્યવતો મૃગમ્ ॥

પૂર્વકાળ જાણનારા ઋષિઓએ આ પૃથ્વીને પૃથુ રાજની કન્યા પ્રમાણે માનેલી છે; માટે જે ધણીએ જાડી લાકડાં કાપી સાફ કરીને જમીન ખેડી, તે ખેડેલી જમીન તે ધણીની મિલકત છે; અને જે શિકા-ત્રીએ હરણને મરણ તોલ ધા કર્યો તે તેની મિલકત છે. ભા. ક.

કરેછે ત્યારે મજૂરી અને ખીના બદલા જેટલું માત્ર એકુતને પાકે-
છે. જમીનના માલીકને આપવા તે પાકમાંથી કંઈ રહેતું નથી. પરંતુ
ઉત્તમ પ્રતની જમીનમાં એટલું બધું પાકેછે કે ગણોત નહીં આપ-
વાનું હોય તો એકુતને બહુ નફો રહે. ખરાબ જમીન એડનાર કરતાં
તેને આઠ દશ ગણો નફો થાય. એતીનો ખરચ જતાં જે નફો બાપ-
લક રહેછે તે જમીનનું ગણોત છે, કે જે જમીનનો માલીક લેછે.
આનો ભાવર્થ એ છે કે મજૂરી અને ખીનો બદલો આવી રહ્યા
પછી જે સીલક બાકી રહેછે તે એકુત પાસેથી જમીનનો માલીક
ગણોતને નામે લેછે. આ ગણોત લેવાનું ધ્રુવ એવું નિયમે છે કે
એકુત માત્રની સ્થિતિ સરખી થઈ જાયછે; પછી ઉત્તમ પ્રકારની
જમીન એડતો હોય કે છેક નબળી એડતો હોય. એટલે ગણો-
તને લીધે સારી જમીન એડનારા અને નદારી એડનારા બધાએ
સરખી હાલતે પહોંચે. નબળા જમીન એડનાર ગણોત નહીં જેવું
આપેછે, અથવા ખીલકુલ આપતો નથી; પણ સારી કસદાર જ-
મીન એડનાર ભારે ગણોત આપેછે, અને તેણે અવશ્ય કરી આપવું
જોઈએ. આપરથી આપણને સમજાયછે કે સારી નબળી જમીન
એડવાના અરસ પરસના ફાયદાનું મૂલ ગણોતની રકમથી જણાયછે.
આપણે ગણોતનો આ અર્થ કર્યો તે અર્થ જમીનના બધા પ્રકારના
ભોગવટાને અથવા ભોગવટાની દરેક *તપસીલને લાગુ પડેછે
એમ સમજવું નહીં. ખસુસ કરીને એકજ પ્રતની જમીનનો મોટો
ભાગ હોય તો તેના ગણોતનો વિચાર કરવામાં આ કહેલી ગણોતની
વિગત લાગુ પડે નહીં. ઘણું ખર્ચ ગણોત મામુલ રીવાજથી નફી

* વિગત; અકેકી ચીજ બાબત જુદું જુદું બોલવું તે.

કરવામાં આવેછે. ભરતખંડમાં જ્યાં જ્યાં અંગ્રેજી રાજ્ય છે ત્યાં ત્યાં તો ગણોત ખસુસ કરીને ચ્ચેટલું કમી હોય છે કે જમીનની ખેડના થતા નફામાંથી ખેડુતને ગણોતખાતે બહુ જૂજ હિસ્સો આપવો પડે-છે. ખરાબ મોસમની ખોટ પુરવા જોગી, અથવા કુટુંબમાં આવ્યો ગયો ખરચ કાઢવા જોગી સિલક ખેડુત કને બચે ચ્ચેવું ધોરણ રાખી ડાહ્યા જમીનદારે પોતાની આસામી ઓકને થાડું લઈ સંતોષ માનવો જોઈએ. આ જમીનનો ભોગવટો તને આટલા વર્ષ લગણુ તો કરવાજ દહશિ ચ્ચેવી કંઈ ખાત્રી ખેડકરનારને આપવી, અથવા જો જમીન લઈ લઈ તો તે સુધારવામાં જે ખરચ તેં કર્યો હશે તેના વાજખી બદલો હું તને આપીરા ચ્ચેવી કંઈ કબજાત કરી આપવી ચ્ચે સમજી જમીનદારને ધોટેછે. કારણ કે ચ્ચેવી તરેહની ખાત્રી કરી આપવાથી ખેડકરનારને જમીનનો કસ ચુસી લઈ તેને ખરાબ કરવાની દયાનત રાખવાને બદલે સુધારવાનું મન થાયછે.

જમીનનું બધું ગણોત લેવાનું બંધ કરવામાં આવે તો ખેડુતને પેહલ વેહેલો કંઈ લાભ કદાચ થાય, પણ આખી વસ્તીને કોઈ પ્રકારે તેમાં લાભ નથી. ચ્ચેથી અનાજનો ભાવ કંઈ ઉતરશે નહીં. કારણ કે ત્રીજા પ્રકરણમાં કહી ગયા કે ઉત્તમ પ્રતની જમીનમાં અનાજ કરતાં જે ખરચ લાગેછે તેપરથી ભાવ ઠરી ધાન્ય વેચાનું નથી; પરંતુ કનિજ પ્રતની જમીનમાં ખેતી કરતાં જે રકમ ખેડી હોય તેના સુમાર પરથી ભાવ બંધાઈ અનાજ વેચવામાં આવેછે. તેટલા માટે ગણોત નામે લેવાનું બંધ થાય તો જે રાખસ કનિજ પ્રતની જમીન ખેડતો હશે તેને કંઈ લાભ થવાનો નહીં; કેમકે તેનાથી પોતાનું ધાન્ય સૌંધે ભાવે વેચાશે નહી. તેમજ જેમની કને ઉત્તમ પ્રતની જમીન હશે તેઓ પણ પોતાનું અનાજ સૌંધે ભાવે નહીં વેચે, પણ પોતાને

વિશેષ ફાયદો થશે તે પોતાની થેલીમાં જાઓ મુકશે; અને આટલો બધો જમીનમાં ફાયદો થાયછે એ જોઈ કોઈ તવંગર પુરૂષ એકુત કનેથી તેનો ભોગવટો થાડા વખતમાં વેચાણ કરી લેશે. અને પછી પોતાની વતી એડીને સારું ગણોત આપવાને તૈયાર હશે એવા કોઈ એકુતને તે સાંથશે. પરંતુ કોઈ પણ એકુતને વગર ગણોતે જમીન એડવાને મળવીજ નહિએ એવું સારું કંઈએ કારણ નથી. પાર-કાનું ઢોર, હળ અથવા ઘર વાપરવાના બદલામાં ભાડું આપવાને એકુત તૈયાર હોયછે, તે પ્રમાણે જમીનના વાપરને સારું ગણોત આપવાની જરૂર છે એ તેણે સમજવુંજ નહિએ. વગર ગણોતે જમીન મેળવી રાકવાનો ઇલાજ માત્ર એજ છે કે વારસાથી અથવા ખરીદીથી જમીનનો કબજો આપણે સંપાદન કરવો.

યૂરોપની પેઠે ભરતખંડમાં પણ જમીનનો ભોગવટો અનેક જાતનો આવેછે, અને માટે જમીનનું ગણોત તેના માલીકો અનેક રીતે લેછે. તોયેપણ મુખ્ય ધોરણ બધે એકજ હોયછે કે એડ કરી જે કંઈ ફાયદો એકુત કાઢેછે, તે ફાયદામાંથી થોડે કે ઘણે ભાગે જમીનના માલીકને હિસ્સો મળવો જોઈએ. આપણે જોઈએ છીએ કે ભરતખંડમાં કેટલેક ઠેકાણે ગણોતનો કાયમ દર ઠરાવેલો હોયછે. કેટલેક ઠેકાણે દર દશ, વિશ કે ત્રીસ વર્ષે ફરી ફરી ઠરાવવામાં આવેછે. વળી મુંબઈ ઇલાકાની પેઠે કેટલેક ઠેકાણે દર વર્ષે જે પાક થયો હોય તે પરથી ગણોત લેવામાં આવેછે. ભરતખંડ જેવા વિશાળ દેશમાં બધે એકજ જાતનો વહિવટ ઉત્તમ છે એમ તો આપણાથી કહી નહીં રાકાય; તો પછી આખી પૃથ્વી પર એકજ વહિવટ ચલાવવો એ ઉત્તમ વાત છે એમ આપણાથી કેમ કહેવાય? હવા, પાણી, લોકની ટેવ, રૈહણી અને રાજ્યની

સ્થિરતા તથા ન્યાય પર એ વાતનો ધણો ખરો આધાર રહેછે.

ભરતખંડના મોટા ભાગની જમીન સ્વતઃ સરકારની છે ; અને ગણોતનો આંકડો ગામ દીઠ કે આસામીવાર ડેરવી સરકાર તે પ્રમાણે વસુલ લેછે. પરંતુ આસરે સો વર્ષપર બંગાલા પ્રાંતની ધણી ખરી જમીન હાલના જમીનદારોના પૂર્વજોને સરકારે કાયમ દરે યાવચ્ચંદ્રદિવાકરો આપી દીધી. હવે સરકારને માલમ પડેછે કે એમ કરવામાં પોતે મોટી ભૂલ કરી. કારણ કે સરકારને નુકસાન થયું એટલુંજ નહીં પણ તેની સાથે રૈયતના સ્વાર્થને પણ આ કાયમ દરથી હાની પોહોંચી છે. એનું કારણ એમ બન્ધું કે કાયમ ગણોતનામાના દસ્તાવેજોમાં રૈયતના હક્ક પૂરા જળવાય એવી કંઈ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી નહીં. આનો પરિણામ એ નિપજ્યો છે કે જમીનની કિંમત બંગાલામાં સો વર્ષપર હતી તેના કરતાં હાલ પાંચથી દશપટ વધી ગઈછે તોપણ સરકારને કે રૈયતને તેમાંથી જરા લાભ થતો નથી, પણ બધો અથવા ઘણો ખરો ફાયદો જમીનદારોના ધરમાં જાયછે. આ કાયમ જમાખંધી થઈ તેવારે જોઓ વસુલ ઉધરાવનારા અથવા આડતીઆ જોવા હતા તેમના વંશજો હાલ મોટી જગીરોના માલીક થઈ શ્રીમંત બની ગયા છે. અને એ કમનસીબની વાત છે કે જમીનદારોની ફરજ શી છે, અથવા ગરીબ પ્રત્યે શ્રીમંતનો ધર્મ શો છે, તે આ જગીરદારોમાંના ઘણા ખરા સંપૂર્ણ રીતે સમજતા નથી. ગણોતનો કાયદો કરી આ બધી મુશ્કેલીઓ ટાળવાનો પ્રયત્ન હાલ (સન ૧૮૮૩) ચાલેછે. એ ધારાનો અમલ થયા પછી એવી આશા રાખવામાં આવેછે કે ગણોતનો અઘટીત વધારો થતો અટકશે; જમીનનો વહિવટ એકતના હાથમાં કાયમ થશે. અર્થાત અત્યાર

લગણુ જમીદારની મરજી હોય ત્યાંજ લગણુ ખેડુત જમીનનો ભોગવટો કરી શકતો, પણ આ કાયદાની રૂઝ્મી ખાલસા જમીનના વંહિવટની પેઠે ખેડુતનો ખેડ કરવાનો હક્ક કાયમ થશે. આની સાથે વળી રૂઝ્મી કાયદાના જોરે જમીનદારોને પોતાનું વાજખી ગણ્યોત તાબડતોબ વસુલ લેવાનું બની આવશે.

બધા પક્ષકારો સંતોષ પામે રૂઝ્મી રીતે રૂઝ્મી વાતનો નિવેડો આણવો રૂઝ્મી તો ખેરાક બહુ અધ્ધર છે. અને સલાહ અને શાંતિ ખાતર એજ પક્ષકારો પોતાની કેઠલીક વાત મૂકી દેવાને તૈયાર નહીં થાય ત્યાં લગણુ જમીદાર અને રૈયત એજને રાજી કરવા રૂઝ્મી તો અશક્ય જેવું લાગેછે.

ભરતખંડમાં અને તેમાં બંગાલામાં ખાસ કરીને પાકા રસ્તા અને લોઢાની સડકો ઠામ ઠામ થઈ ગઈછે. આથી અસલના વખત કરતાં ખેડુતો પોતાના પાકની કિંમત સારી ઉપજવી શકેછે. રૂઝ્મી વાસ્તે રૂઝ્મીને લાજમ છે કે ખુશીથી જમીદારને પોતાના નફામાંથી કંઈક આપવું અથવા લોકના ફાયદાને સાર જે સરકારે આ બધી સડકો બાંધી તથા ધાડ પાડનારા અને લશ્કરી લોક અસલના વખતમાં જીલમ કરી રૈયતને લુંટી જતા તે બધા જીલમથી જે સરકાર તેમનું રક્ષણ કરેછે, તે સરકારને પોતાના ફાયદામાંથી થોડું ઘણું આપવાને તેમણે તૈયાર થવું જોઈએ. હાલના ખેડુતો પોતાના આપદાદાઓની પીડા વિસારે મૂકેછે, અથવા જાણતા નથી કે તેમની અવસ્થા હજે જોડેલા બળદ જેવી હતી. સારી મોસમમાં તેમને પેટ ભરી ખાવાનું મળતું. પણ વર્ષ પરાબ નિવડતું ત્યારે તેઓ બૂખે પીડાતા અથવા ધાનપાણી વિના મરી જતા. ૬૨ વર્ષે મારે શું આપવાનું છે, અથવા ગણ્યોતનાં નાણાં મારી પાસેથી

ધ્યારે લેવામાં આવશે તેની કોઈને આગળથી ખબર નહોતી પડતી. પૂર્વે દિલ્હી સરકારની કારકીર્દીમાં રૈયતને પોતાના ખેતરનું ગણોત ઝમેટલું બધું આપવું પડતું કે તે બધા મોલનો ત્રીજો ભાગ થતો, અને કોઈ કોઈ વખત બલકે અડધો અડધ થવા જતો. ન્યારે વરસ ખરાબ આવતું અથવા રોગ ચાલતો ત્યારે હજારો લોક મરણ પામતા અને સેંકડો ગામો ઉજડ થઈ જઈ તેમાં સમ આવા ચલ્લું સરખુંએ નહોતું રહેતું. હાલના વખતમાં તે બધાં ડેકાણું સારી પેઠે આબાદ થઈ ગયાં છે અને ત્યાંની વસ્તી સારી ખાતી પીતી થઈ ગઈ છે. તોપણ એ દુર્ભાગ્યની વાત છે કે હજુ પણ ભરતખંડમાં કેટલાંક દેશી રાજ્ય એવાં છે કે જ્યાં જમીનનું ગણોત કેવળ ઘેરણ વિના બહુ જુલમ કરો વસુલે છે. પણ ધીમે ધીમે બ્રિટિશ સરકારની નફલ કરી તેમનો ન્યાયી અને નિયમિત વહિવટ પોતાના રાજ્યમાં દાખલ કરશે એવી આશા રહે છે. ભરતખંડનાં બ્રિટિશ મુલકમાં ખાલસા જમીનનું ગણોત બધા પાકના એક પંદરાંશથી વધુ નથી હોતું; અને જે પ્રાંતોની સ્થિતિ હજી સુધરી નથી ત્યાં તો ઘણે ખરે ડેકાણે નિપજના એક ત્રીશાંશ જેટલું છેક હલકું ગણોત હોય છે. આટલું હલકું ગણોત લે છે તેથી એકતને ભાગે નીપજમાંથી એટલું બધું રહે છે કે ખરાબ મોસમની ખાટ તે પૂરી કરી પોતાના ઘર, ઘેર અને એજનરો સુધારી શકે છે. બ્રિટિશ સરકારની ઇચ્છા છે કે રૈયતને નાણાં ધીરનારના પંજમાંથી છટ્ટી થયલી અમે નેઈએ. પરંતુ જ્યાં લગણ કાળજી રાખીને સારાં વરસમાં નકામા તમાશામાં અને લખના વરામાં પોતાના પૈસા રૈયત ઉડાવતી નહીં બંધ રહે ત્યાં લગણ ગણોત આટલું હલકું લેવામાં આવે છે, તે છતાંએ સરકારની ઇચ્છા બર આવી શકશે નહીં.

પ્રકરણ ૬ ઉં.

૪૨.

કરની આવશ્યકતાના કારણો-અવ્યવસ્થિત રાજ્યમાં લેવા-
તો કર—કર નક્કી કરવાના ચાર ધોરી નિયમો, કે જેને અનુસ-
રીનેજ કર ઠરાવવો જોઈએ—આ નિયમોની સમજણ—સ્થા-
નિક સ્વરાજ્ય.

રૈયતના જન માલનું સંરક્ષણ કરવા સાર, સર્વને ત્વરાથી સસ્તામાં
ન્યાય દેવા સાર, અને તવંગર તથા ગરીબ બેગીની સ્થિતિ સુધારવા
સાર, તથા ખીજ એવા અનેક લોકોપયોગી કામો કરવા સાર,
મધ્ય સુધરેલા દેશોને ખરચ કરવો પડે છે. માટે એ ખરચ
ચલાવવાને વાસ્તે દેશમાં વસનાર લોક કનેથી કર લેવાની જરૂર છે.
ઇંગ્લાંડમાં અને યૂરોપના બધા મોટા દેશોમાં પ્રજાના મુખ્યત્વારોની
અનુમતિથીજ કર નાખી શકાય છે. કર નાખવાની સત્તા રાજ્ય-
કર્તાને નથી હોતી. તેમજ નાણું ખજાનામાં આવ્યા પછી પણ
લડાઈ લડવામાં કે જાતને અથવા પોતાના બંધુજનોને નિહાલ
કરવામાં અથવા મરજી માફક ખરચવામાં તે પૈસા વાપરવાને રાજ્ય-
કર્તાને અધિકાર નથી. એ નાણાની વ્યવસ્થા કરવાનો અખત્યાર
રૈયતના હાથમાં હોય છે. પોતાના હિતસાર ઠીક લાગે તે જાતનો કર
બધાની પાસેથી લેવાનું લોક જાતે ઠરાવે છે; અને ઉધરવેલાં નાણાં
ક્યા ક્યા કામમાં ખરચવાં તે પોતેજ નક્કી કરે છે. ભરતખંડમાં
બ્રિટિશ રાજ્યની અંદર કર નાખવાની સત્તા ગવર્નર જનરલ અને

તેની સભાના અપ્પત્યારમાં છે. પૂર્વે રાજની મરજી પ્રમાણે ભરતખંડમાં કર લેવાતો હતો; તથા નાણાની વ્યવસ્થાએ રાજની ઇચ્છા પ્રમાણે થતી હતી. હાલમાં તો બ્રિટિશ સરકારને જે ઉપજો છે તે કેવી રીતે આવેછે અને જાયછે તેનો ચીપી, ચીપીને હિસાબ અહિંયાં લેવામાં આવેછે, એટલુંજ નહીં પણ ઇંગ્લાંડની માટી આમની સભા તે ઉપજ પરચનો હિસાબ તપાસેછે. આથી કરીને સરકારના અમલદારોને આને આનાનો જવાબ આપવો પડેછે. તે શી રીતે વાપર્યો, શા હેતુસર વાપર્યો તેનો દાખલો દફતરે રાખવામાં આવેછે. સરકાર દર વર્ષે હિસાબનું પત્રક તૈયાર કરેછે. આ પત્રકને બજેટ (અર્થાત આવક જવકનો અડસટ્ટો) કરી કહેછે. આવતા વર્ષના પરચ માટે કેટલું જોઈશે તે આ પત્રકની એક બાજુએ બતાવવામાં આવેલું હોયછે. અને તેને ખીજે પાસે એ જોઈતું નાણું કયા કયા સાધનોથી કે કરથી ઉપજાવવાનો સરકારે વિચાર ધારેલો છે, તે દર્શાવેછે. પ્રથમ કલકત્તામાં ગવર્નર જનરલની સભામાં આ બજેટની ચર્ચા ચલાવવામાં આવેછે. પછી વધુ ચર્ચા ચલાવવાને તથા બહાલ કરાવવાને સરકાર તેને વિલાયત રવાના કરેછે.

જૂના જમાનામાં આખા ભરતખંડમાં કર એ તો હુંટફાટનું ખીજું નામ માત્ર હતું. હાલ પણ દેશના કેટલાક ભાગ એવા છે કે જ્યાં કર તો રફત ચોરીનું ખીજું નામ થઈ રહ્યુંછે. ગરીબ અને દુબળા કનેથી મરજીમાં આવે તે જોરાવર લઈ લેછે, અને આપવાની રકમ કેટલી અથવા શા ખાતે આપવાની તેનો કોઈ દિવસ કંઈ ધડો નથી. જે મુખ્ય કારણોસર, એટલે લશ્કર અને પોલિસનો પરચ ચલાવવા સાર કર ઉધરાવવામાં આવેછે, તે કારણોમાં લોકના

જનમાલનું રક્ષણ કરવું એપણુ આવી જાયછે; તોપણુ લોકના જનમાલનું રક્ષણ એતો માત્ર મહોનીજ વાત છે. અને કોઈ કોઈ ટેકાણે તો તેનો વિચાર સરખોએ નથી કરતા, તો પછી મહોની વાતે ક્યાંથી? કેટલેક ટેકાણે ગરીબ લોકને હજે જોડલા બજાર જેવા ગણેછે. સવારથી સાંજ લગણુ જાત તોડી મેહેનત કરી રહ્યા પછી રાજાએ જે કંઈ રહેવા દીધું હોય તેપર તેઓ બચારાને જેમ તેમ કરી પોતાનો નિર્વાહ કરવાની જરૂર પડેછે. ભરતખંડમાં હજીએ એવાં દેશી રાજ્યો કેટલાં એક છે કે જ્યાં અંધર ચાલેછે. એવા દેશોમાં આપણી નજર પડેછે કે રાજકર્તાની મોજમઝા અને હમામ વધારવાના ઇરાદા સિવાય ખીજે કરોએ વિચાર કયાં વગર હમણા પણુ કર ઉધરાવવામાં આવેછે. નકામા સિપાહીઓ રાખવામાં કે નકામાં મકાનો બાંધવામાં, અથવા એથીએ અધમ દુષ્ટ ગમતોમાં રૈયતની પાસેથી લીધેલું આ નાણું ઉડાવવામાં આવેછે. તવંગર કનેથી કંઈ નહીં જીવું લેવામાં આવેછે. પરંતુ ગરીબ પાસેથી રાજા બહુ કઢાવેછે. અને તેના બદલામાં તે બચારાએને કંઈજ આપવામાં આવતું નથી.

ઈંગ્લાંડના ડાહ્યા વિદ્વાનોમાં એક સ્મિથ કરીને પુરુષ થઈ ગયો છે. કર નાખવા વિષેના ચાર મુખ્ય નિયમ તે બાંધી ગયોછે. એ નિયમો કંઈક આ પ્રમાણે છે:—

૧ લો—સરકારે લોકની પાસેથી તેમની શક્તિ પ્રમાણે કર લેવો જોઈએ. અથવા લોકે પોતાની શક્તિને અનુસરી રાજ્યનું પોષણ કરવું જોઈએ, તવંગરે વધુ આપવું જોઈએ અને ગરીબ જૂજ.

૨ જો—પ્રત્યેક માણસને જે કર ભરવાનો હોય તે મુકરર કરી તેનો આંકડો ઠરાવવો. કહેવાનો બાવાર્થ એ છે કે કોઈપણ પુરુષની

મરજીથી કરના પ્રકારમાં અથવા તેની રકમમાં ફેરફાર કરી શકાય નહીં એવો બંદાબસ્ત કરવો. પણ જો ફેર કરવો હોય તો ઘણા દિવસ પહેલાં તે વાતની પ્રથમથી ખબર આપ્યા વિના તે ફેરફાર અમલમાં આણવો નહીં.

૩જો—કર એવી રીતે ઉધરાવવો કે લેવાની રીત તથા ભરવાનો કાળ બેઉ જો મ અને તેમ આપનારાને સારી પેઠે અનુકૂળ પડે.

૪થો—સરકારે કર એવી જાતનો કાઢવો જોઈએ કે કર ભરનારા કનેથી જે રકમ વસુલાય તે રકમમાંના બની શકે એટલો મોટો ભાગ રાખ્યના ખજાનામાં આવીને પડે.

આ ચારમાં પાંચમો આ પણ નિયમ ભરતાં પડે જેવા દેશોને સારૂ દાખલ કરવો જોઈએ. લોકના લાભાર્થે માત્ર કર નાખવો, પણ રાખ્યક તોની મોજ અથવા તેના લાભને વાસ્તે કર ઉધરાવવો નહીં.

આ નિયમોનો ભાવાર્થ શો છે તે હવે આપણે વિચારીએ. પ્રથમ નિયમ દેખીતોજ વાસ્તવિક લાગેછે. તવંગરને પોતાના જનમાલનું રક્ષણ કરવાની ગરજ હોયછે, અને તેને સારૂ ખર્ચ કરવો તેને સારી પેઠે બોલે એવું હોયછે. રક્ષણ કરવા જેવું ગરીબ કને કંઈ હોતું નથી, અને વાસ્તે તવંગરથી તેની પાસે થોડું લેવું જોઈએ. ખીજો નિયમ એ સ્પષ્ટ ખરો છે. મારે શું દેવાનું છે એ વાતની જો નક્કી પૂરી ખબર નહીં હોય તો કોઈ માણસ પોતાનો રોજગાર ખરોખર ચલાવી શકે નહીં; વળી જો કરની રકમ નક્કી ડેરવી નહીં હોય અને વસ્તીના દરેક જણને તેની ખરોખર જાણ કરવામાં આવી નહીં હોય તો કર ઉધરાવનારા સરકારી અમલદારો કરભરનારાનું જે કરશે તે થશે. કારણ કે તે અમલદારો ધણું કરીને ગરીબોને દુઃખ દેનારા હોય છે.

ત્રીજો નિયમ કંઈક લંબાણથી સમજાવવાની જરૂર છે. કર ભરનાર-
કને નાણું ન હોય એવી વેળાએ વસુલવા કરતાં જ્યારે તેના હાથમાં
પૈસા હોય ત્યારે ભરણાનો વખત ડેરવવો એ સુગમ અને વાસ્તવિક
છે. એકતનોન્દાખલો લઈએ તો ફસલ પેહેલાં તેને કર ભરવાની
જરૂર પાડવી તેના કરતાં ફસલ પછી તેની કને કર વસુલાય તો તે વધુ
વાજખી ગણાશે. તેમજ કર ઉધરાવવાની રીત વિચારીએ. જાણો
કે દારૂ પર કર નાખેલો છે. હવે આ કર જે દરેક માણસ થોડો
દારૂ લેવા આવે તેવારે રવતઃ તે માણસ પાસેથી ઉધરાવવાને
બદલે દુકાનદાર કનેથી લેવો વધારે સુગમ છે. દરેકની કનેથી કર
ઉધરાવવામાં અથવા માથાદીઠ વેરો લેવામાં બહુ ખર્ચ થઈ જશે
અને વળી દરેક જણને બહુ ધ્વજ પડશે. પરંતુ તેમ ન કરતાં
મીઠાં પર વેરો નાખીએ તો કંઈ વાંધા વિના ધણી સુગમતાથી માથાદીઠ
વેરો આવી જાયછે; કારણ કે મીઠું દરેક જણ ખાયછે.

ચોથા નિયમમાં ધણો ગભિંત અર્થ રહેલો છે. કર એવા
પ્રકારનો નાખવામાં આવે કે તે વસુલવામાં ધણો ખર્ચ થાય અને
ખજાનામાં બહુજ થોડી રકમ આવે, ત્યારે તો તેવો કર નાખવામાં
ડાહપણ ને ન્યાય બેઉ નથી એમ જાણવું. એ વાત સ્પષ્ટ કરવા
આપણે દૃષ્ટાંત લઈએ. માનો કે લોક જે માં રહેતા હોય તે મકાનોની
હંચાઈના પ્રમાણમાં કર લેવાનો ઠરાવ કરવામાં આવે તો આપણે
કહી ગયા તે પ્રમાણે બનશે. એટલે સરકારને ખર્ચ બહુ થશે
અને આમદાની જૂજ આવશે. એ માટે દર વર્ષે બધા મકાનોની
હંચાઈ દફતરે રાખવાને માપણીદાર અને કારકૂનો ગાડા ભરીને
રાખવા પડશે. તેથી એ કરની થયલી બધી અથવા ધણી ખર્ચી
બિયજ આ બધા નોકરોનો ખર્ચ ખાઈ જશે; અને લોકને તેમાં બહુ
ધ્વજ ખમવી પડશે, તથા કંઈ લાભ થશે નહીં.

યુરોપમાં અને વિશેષે ઇંગ્લાંડમાં પાંચમા નિયમ વિષે વધુ વિવેચન કરવાની જરૂર પડે નહીં. કારણકે ત્યાંના લોકને પોતાના હક્કની સારી પેઠે વાકેફગારી હોયછે, તથા ત્યાં રાજ્યની સ્થિતિનો મુખ્ય પાયોજ આ ગણાય છે. તે એ કે દેશની પ્રજાની ઇચ્છાને આધારે રાજ્યની સ્થિતિ હોયછે, અને રાજ્ય છે તે પ્રજાને લાભ અર્થે છે; તથા ત્યાં કર લેવામાં આવે છે તે પણ એજ સમજીતીથી કે લોકના ભલાને સારૂ તે નાખવામાં આવ્યોછે. પરંતુ ભરતખંડના અને પૃથ્વી પરના બીજા ઘણા દેશના લોકને રાજકર્તા અને પ્રજા બેડના અરસપરસના ધર્મ શા છે તે વિષે હજી શિખવાનું ઘણું બાકી છે. તો પણ ભરતખંડમાં બ્રિટિશ રાજ્યની અંદર એ કાળ હમણા પાસે આવ્યો છે. તેથી કર નાખવાની અને ખર્ચ કરવાની બાબતોનો વહિવટ લોક પોતાને હાથે કરતાં શિખરો.

સરકાર હમણાં (સન ૧૮૮૩) સર્વ સ્થાનિક બાબતોમાં કર નાખવાનો તથા મુધરાઈ જેવા ખાતાં સ્વતઃ ચલાવવાનો ઘણોખરો અધિકાર લોકને આપીને દેશી રાજ્યોને દાખલો આપવાની તૈયારીમાં છે. પોતાના જીલ્લામાં નાખવાના કરની જાત તથા રકમ ઠરાવવાનો તેમને અપ્પત્યાર મળશે; તથા તે નાણાં જે કામોસર ખર્ચવાનાં હોય તે કામો નક્કી કરવામાં પ્રતિનિધિઓની મારફતે તેમનો મત ચાલશે. આ અજમાયેશ બહુ જોખમવાળી છે; અને ભરતખંડના કેળવાયલા વર્ગના ડાહપણ તથા વિશેષે કરી તેમની ધીરજ પર એ અજમાયેશ પારપડવી મુખ્યત્વે કરીને આધાર રાખેછે. તેઓએ ધ્યાનમાં રાખવું અવશ્ય છે કે યુરોપમાં અને ખાસ કરીને ઇંગ્લાંડમાં રાજ્ય ચલાવવાના આ ધોરણની કેળવણી ઘણા સૈકા થયાં લોક ધીમે ધીમે લેતા આવ્યા છે. પરંતુ ભરતખંડમાં તો આ

રાજ્ય નીતિથી પ્રજાના શિરપર જે ફરજો અને જવાબદારી આવી પડી છે, તે અણચિંતી છે : અને પાર પડ્યા વિના રહેજ નહીં તે વાસ્તે તે શ્રેષ્ઠ અને જવાબદારીનું કામ બજાવવામાં બહુજ સંભાળ અને ધીરજ શીખવી એ અવશ્ય છે.

